

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Навчально-науковий інститут права

Кафедра міжнародного, європейського права та цивільно-правових дисциплін

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

зі спеціальності 081 «Право»

**Тема: «Міжнародно-правові проблеми контролю за ліквідацією та
нерозповсюдженням зброї масового знищення»**

Завідувач кафедри _____ к. ю. н., доц. Завгородня В. М.
(підпис)

Керівник проекту _____ к. ю. н., доц. Самойленко Є. А.
(підпис)

Виконавець
студент групи Ю.м.-91 _____ Голованова В. І.
(підпис)

Суми 2020

РЕФЕРАТ

Структура та обсяг роботи. Робота складається із вступу, трьох розділів, десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел, що включає 113 найменувань, та 5 додатків. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи становить 110 сторінок, у тому числі список використаних джерел – 15 сторінок.

Актуальність теми дослідження. Загрози, пов'язані зі зброєю масового знищення та засобами її доставки, зростають на фоні збільшення військових бюджетів і надмірного накопичення військових арсеналів. До того ж вони посилюються внаслідок стрімкого підвищення регіональної напруженості. У такому геополітичному контексті надзвичайно важливі заходи щодо зміцнення довіри між державами, насамперед у сфері контролю над озброєннями, нерозповсюдження та ліквідації зброї масового знищення. Відображенням стурбованості співтовариства держав у питанні формування міжнародно-правових основ для миру на планеті стало не тільки розуміння всеосяжного характеру міжнародної безпеки, а й пошук міжнародно-правових конструкцій, здатних відобразити цю особливість світопорядку і підтримувати його на рівні, що дає можливість для сталого розвитку.

Ядерна зброя представляє унікальну загрозу існуванню людства, але при цьому міжнародно-правовий режим ядерного нерозповсюдження і роззброєння переживає небувалу кризу довіри. Північна Корея *de facto* вийшла з Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, а Індія, Ізраїль і Пакистан ніколи не були його учасниками. Існують щонайменше серйозні питання щодо змісту мирної ядерної програми Ірану. Повсюдне зростання тероризму у поєднанні із загрозою придбання ядерної зброї терористами значно посилює небезпеку її застосування. Нерозповсюдження ядерної зброї та ядерне роззброєння нерозривно пов'язані одне з одним і для досягнення прогресу на одному фронті необхідно забезпечити просування і на іншому. Обидва ці завдання варто вирішувати комплексно та з належною оперативністю. Зазначене загострює проблему організації і здійснення контролю за знищенням і нерозповсюдженням ядерної зброї на підставі норм міжнародного права.

Разом з тим, факти використання хімічної зброї у сучасних збройних конфліктах спонукають до переоцінки рівня ефективності існуючої офіційної системи перевірок наявності запасів хімікатів. А у випадку із біологічною зброєю запроваджене договірне регулювання взагалі не встановлює жодних «верифікаційних» механізмів.

У доктрині міжнародного права дослідження різних аспектів заборони зброї масового знищення посідають чільне місце. Вони представлені працями, як вітчизняних (С. П. Галака, В. Н. Денисов, С. О. Мельник, В. Ф. Смолянук та ін.), так і зарубіжних (М. Боте, Е. Давид, Р. Трапп та ін.) авторів. Значна частина наукових досліджень в означеній сфері присвячена не стільки правовим, скільки політичним, воєнним і технічним аспектам. Подібний аналіз важливий, але не є достатнім. До відносно невеликої когорти вчених і юристів-практиків, які вивчали проблематику нерозповсюдження і знищення ядерної зброї та контролю над ядерним роззброєнням у вимірі міжнародного права, слід віднести як вітчизняних (С. П. Галака, В. Н. Денисов, К. В. Мануїлова та ін.), так і зарубіжних (О. Г. Арбатов, Ш. Кайл, К. Каргчнер, П. В. Комаров, О. О. Сидорова, Е. Сміт, С. Сюр та ін.) авторів. У той же час у доктрині міжнародного права спостерігається брак нових пошуків у даній царині, які б відображали оцінку сучасних кризових тенденцій у контексті існуючого договірного режиму нерозповсюдження та скорочення ядерних озброєнь. Лише частина вчених у своїх роботах заглиблюються у проблематику контролю за знищенням і нерозповсюдженням хімічної та біологічної зброї. Комплексні наукові пошуки, які б присвячувалися означеній у кваліфікаційній роботі тематиці у світлі сучасних подій, відсутні взагалі.

Метою роботи є системний і комплексний аналіз міжнародно-правових проблем теоретичного та практичного характеру у сфері контролю за ліквідацією і нерозповсюдженням зброї масового знищення: ядерної, хімічної та біологічної.

Для досягнення поставленої мети нами було визначено ряд *завдань*:

- дослідити сутність контролю над ядерним роззброєнням з точки зору теорії міжнародного права та практики міжнародних відносин;
- проаналізувати проблеми міжнародно-правового контролю за нерозповсюдженням та знищенням ядерної зброї під егідою МАГАТЕ;
- окреслити проблеми та перспективи міжнародно-правового механізму взаємного контролю держав за скороченням ядерного озброєння;
- розкрити конвенційне поняття хімічної зброї як об'єкту контролю у вимірі практики міжнародних відносин, національної безпеки та сучасних технологій;
- визначити зміст конвенційних зобов'язань держав у рамках міжнародно-правового режиму всеосяжної заборони хімічної зброї та проблеми їх виконання;
- виявити міжнародно-правові проблеми статусу та діяльності Організації із заборони хімічної зброї;
- охарактеризувати проблемні аспекти конвенційного змісту поняття біологічної зброї як об'єкту контролю у вимірі практики міжнародних відносин, національної безпеки та сучасних технологій;
- конкретизувати проблеми міжнародно-правової невизначеності статусу ентомологічної зброї як специфічного різновиду біологічної зброї;
- розтлумачити зміст конвенційних зобов'язань держав у рамках міжнародно-правового режиму всеосяжної заборони біологічної зброї та проблеми їх виконання;
- критично оцінити проблеми та перспективи запровадження міжнародно-правового механізму контролю за знищенням і нерозповсюдженням біологічної зброї.

Об'єктом дослідження є відносини, що виникають між суб'єктами міжнародного права у зв'язку зі здійсненням контролю за ліквідацією та нерозповсюдженням зброї масового знищення.

Предметом дослідження є комплекс міжнародно-правових норм у сфері контролю за ліквідацією та нерозповсюдженням ядерної, хімічної та біологічної зброї як різновидів зброї масового знищення.

Методологічну базу дослідження становить сукупність методів, які в комплексі використовувалися для досягнення поставленої у роботі мети. Аналітичний і логічний методи дозволили здійснити підбір та аналіз інформації за темою дослідження. Структурно-функціональний метод дав змогу з'ясувати як сутність і основні види зброї масового знищення, так і сутність та характерні риси міжнародно-правового контролю над ядерним роззброєнням, а також сприяв проведенню характеристики міжнародно-правового контролю за знищенням і нерозповсюдженням хімічної та біологічної зброї. Методи порівняння, аналогії і моделювання застосовувалися в процесі виявлення схожості і відмінностей досліджуваних міжнародних відносин, встановлення моделей міжнародно-правового контролю та при формулюванні пропозицій з удосконалення міжнародно-правового режиму нерозповсюдження зброї масового знищення, у тому числі при розробленні проектів відповідних міжнародних актів. При тлумаченні норм міжнародного права використовувалися формально-юридичний, системний методи, методи пізнання, дедукції та індукції.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження були представлені на двох Всеукраїнських конкурсах студентських наукових робіт зі спеціальності «Міжнародне право» 2018/2019 н. р. (тема наукової роботи «Проблеми міжнародно-правового контролю за знищенням і нерозповсюдженням хімічної та біологічної зброї») та 2019/2020 н. р. (тема наукової роботи «Проблеми міжнародно-правового контролю над ядерним роззброєнням»). Автор вищевказаних наукових робіт, Голованова Валерія Ігорівна, була визнана переможцем та нагороджена дипломами III і I ступеня відповідно (наказ МОН України від 05.08.2019 р. № 1059 та наказ МОН України від 05.10.2020 р. № 1220).

Положення та висновки кваліфікаційної роботи були оприлюднені у наступних публікаціях, які включають статтю у фаховому періодичному виданні України та науковому внеску до зарубіжної колективної монографії:

– Самойленко Є. А., Голованова В. І. Поняття та види зброї масового знищення у міжнародному праві. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 70. С. 175–183;

– Samoilenko Yevhen, Golovanova Valeria. “Nuclear disarmament control: international legal theory and international relations practice” in *Theoretical foundations of jurisprudence: collective monograph*. Boston: PrimediaeLaunch, 2020. Pp. 82–90 [179 p.]. Available at: DOI:10.46299/isg.2020.MONO.LEGAL.II

В якості новизни дослідження на захист кваліфікаційної роботи виносяться такі її положення, представлені у кожному розділі роботи:

уперше:

– розроблено Проект Факультативного протоколу про обмеження застосування хімічних засобів нелетальної дії (до Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993 р.)

– розроблено Факультативний протокол про заборону застосування у ворожих цілях та збройних конфліктах будь-яких комах (до Конвенції про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення 1972 р.);

удосконалено:

– процедуру міжнародно-правового контролю МАГАТЕ у сфері ядерного роззброєння за рахунок зміни тактики проведення перевірок, а саме: шляхом підвищення їх інтенсивності і транспарентності з одночасним зниженням частоти інспектування;

– механізм міжнародно-правового контролю за знищенням і нерозповсюдженням біологічної зброї шляхом визначення статусу ентомологічної зброї;

набули подальшого розвитку:

– теоретичні уявлення про міжнародно-правовий контроль над ядерним роззброєнням, що відображають його сутність та юридичну природу;

– підходи щодо підвищення ефективності міжнародно-правового контролю над ядерним роззброєнням, яке безпосередньо пов'язане зі вступом у силу Договору про заборону ядерної зброї 2017 р. та його перетворенням на універсальну міжнародну угоду за аналогією з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р.;

– доктринальні погляди на моделі міжнародно-правового контролю у сфері ядерного роззброєння, які ґрунтуються на системі білатеральних угод про гарантії, які укладаються між МАГАТЕ та відповідною державою;

– науково обґрунтоване бачення проблеми неприєднання до Договору про заборону ядерної зброї 2017 р. «ядерних» держав та практичні аспекти дії Договору у контексті вступу його в силу з 22.01.2021 р.;

– критична наукова оцінка проблем та перспектив функціонування локального міжнародно-правового механізму контролю над ядерним роззброєнням, який ґрунтується на системі білатеральних договорів, насамперед між основними ядерними державами: США та Російська Федерація;

– міждисциплінарні дослідження, зорієнтовані на визначення проблем ліквідації та нерозповсюдження хімічної зброї нового покоління, з метою висунення пропозицій стосовно вирішення таких проблем за рахунок потенціалу міжнародного права.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: ЗБРОЯ МАСОВОГО ЗНИЩЕННЯ, ЯДЕРНА ЗБРОЯ, ХІМІЧНА ЗБРОЯ, БІОЛОГІЧНА ЗБРОЯ, МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ КОНТРОЛЬ.

SUMMARY

Golovanova V. I. International legal issues of control over the elimination and non-proliferation of weapons of mass destruction. Master`s thesis on a specialty 081 “Law”. Sumy State University. Sumy, 2020.

Threats to weapons of mass destruction and their means of delivery are growing as military budgets increase and military arsenals become overcrowded. In addition, they are exacerbated by the sharp rise in regional tensions. In such a geopolitical context, confidence-building measures between states are extremely important, especially in the areas of arms control, non-proliferation and the elimination of weapons of mass destruction. Nuclear weapons pose a unique threat to human existence, but the international legal regime of nuclear non-proliferation and disarmament is experiencing an unprecedented crisis of confidence. The widespread rise of terrorism, combined with the threat of terrorist acquisition of nuclear weapons, exacerbates the danger of its use. Nuclear non-proliferation and nuclear disarmament are inextricably linked, and progress on one front requires progress on the other. Thus, the above facts determine the relevance of the study.

According to the topic of our work, we may set this purpose and tasks to achieve it. Well, the Aim is comprehensive analysis of theoretical and practical problems of control over the elimination and non-proliferation of weapons of mass destruction.

Speaking about scientific novelty, firstly, we analyzed and highlighted main disadvantages of Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons. Also, I must say that we developed 3 issues, which regulate various relationships, which regulate various legal relations related to the regulation of weapons of mass destruction. They are; the Global Compact on the Prohibition of Weapons of Mass Destruction, the Optional Protocol to Restrict the Use of Non-Lethal Chemicals, the Optional Protocol to Prohibit the Use of Any Insect in Hostile Purposes and Armed Conflict.

We discovered that Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons has a lack of realism. I mean that it is the issue, which only exist in written form. Because all 9 nuclear powers did not support this UN initiative. A significant disadvantage of the treaty is the interpretation of nuclear disarmament as a technical problem without

offering a "non-nuclear" alternative to the ban on nuclear weapons as part of geopolitical relations.

This act creates a parallel international legal control mechanism, which is partially superimposed on the control mechanism of the 1968 Treaty. There is a risk of fragmentation of international law in the field of nuclear disarmament due to the possibility of confusion with this agreement during the application of the. As a result, there is a complication in the implementation of nuclear disarmament obligations under the articles from 1968 Treaty.

The next point shows us information about the IAEA control. But before this, I would like to say what is this organization. The world's "Atoms for Peace and Development" organization within the United Nations compilation, the IAEA is the international center for cooperation in the nuclear field. The Agency works with its Member States and multiple partners worldwide to promote the safe, secure and peaceful use of nuclear technologies.

The IAEA control involves various inspections and monitoring activities. For example, it can be auditing accounting and operational documents in terms of the objects being inspected, comparing the data obtained with the state's accounting reports to the Agency; checking the inventory of nuclear materials and changes in inventory; environmental sampling; application of measures to surveillance.

If we could give some recommendations, we would say that this organization need modernization of the tactics of the IAEA's work with states in accordance with guarantee agreements. It is important to increase the intensity and the transparency of inspections, but at the same time reduce the number (frequency) of inspections, especially in the issue of accounting for nuclear material: its location, volume, costs.

Speaking about Dynamics of States Concluding Guarantee Agreements with the IAEA during 1999-2019, in the last 5 reporting years, only two states signed a guarantee agreement, while in 15 years this number was 9, 15 and 17, respectively. states. As of January 20, 2020, additional protocols were signed by 150 states, and they entered into force for 136 states. Dynamics of the conclusion of additional protocols by IAEA states during 1999-2018 follows that for the last 5 years (2014-

2018) 12 states have signed an additional protocol, although for the previous three "five years" - 1999-2003, 2004-2008, 2009-2013 - this number was respectively 33, 50, 34 states. That is, the IAEA should make diplomatic efforts to promote this document among the countries. This is also due to the fact that accession to the protocol is not mandatory for states.

So, START III was a proposed bi-lateral nuclear disarmament treaty between the United States and the Russian Federation. It meant to drastically reduce the deployed nuclear weapons arsenals of both countries and to continue the weapons reduction efforts that had taken place in the START I and START II negotiations. START III does not limit the stockpiles of undeveloped strategic nuclear warheads or decommissioned warheads of both countries awaiting dismantling. It also does not limit the arsenals of non-strategic (tactical) nuclear weapons. And does not impose restrictions on the deployment of missile defense, which has become one of the most controversial issues faced by the parties during the negotiations.

It should be emphasized that the validity of agreement expires in February 2021, if the parties do not agree to extend it. However, there is a high probability that this will not happen. Currently, both Russia and the United States are ready to withdraw from the Treaty. Without the extension or replacement of START-III by another agreement until February 5, 2021, a "vacuum" will arise in the mechanism of control over strategic nuclear weapons. In fact, the United States and Russia are on the verge of a new arms race, which will be complemented by competition for offensive and defensive vectors of strategic weapons, as well as the development of cyberwarfare.

A feature of the OPCW is a carefully designed mechanism for monitoring compliance with its provisions, for which an intergovernmental organization was established - the Organization for the Prohibition of Chemical Weapons (OPCW).

As a consequence, the emergence of advanced technologies in the chemical industry: chemical microreactors, biotechnological processes, nanotechnologies, etc., poses a serious threat to the achievement of the goals of the CHP. They open up the possibility for states to hide the production of chemical weapons without the need to build specialized facilities for this purpose. Moreover, the number of chemical

compounds known to science, as well as those that may be synthesized in the future, is estimated at millions, but only about 100 thousand are controlled under the OPCW.

The draft Protocol is presented in the appendix to the work. It defines non-lethal agents as any dangerous chemical compounds that do not cause death but harm to human health. It is established that states refuse to use the first non-lethal chemicals, in particular to combat riots, except in a limited number of cases, namely: 1) to save the lives of servicemen in areas under direct military control; 2) in case the enemy uses the civilian population to cover up his attack; 3) to reduce the number of killed and wounded among the civilian population; 4) to protect the convoy from attack by armed groups; 5) for the release of hostages; 6) to prevent the escape of detainees.

In fact, the convention applies only to biological agents that are not used for peaceful purposes, which allows interested states not to eliminate existing arsenals of biological weapons on the grounds of transferring the use of these stockpiles for non-military purposes. Moreover, the Convention does not contain lists of microbiological and other bacteriological (biological) agents that are subject to unconditional destruction. This threatens the implementation of a complete "deactivation" of existing biological weapons in the world. Levels the effectiveness of conventional norms and the absence of restrictions on research activities in the defined area, where the line between military and peaceful purposes is difficult to determine or, conversely, to refute.

The most significant drawback of the Convention is the lack of a mechanism of international legal control over the destruction and non-proliferation of biological weapons, which in fact destroys the system of obligations of the member states established in the Convention. Finally, there is no provision in the text of the document that explicitly and unequivocally prohibits the use of biological weapons.

Also the disadvantage of the convention is the uncertainty in it of the full status of entomological weapons as a type of biological weapon. The use of insects for hostile purposes and in armed conflicts, which do not contain microbiological and other bacteriological (biological) agents, but which can be used to destroy agricultural or other plantations or in military, anti-terrorist or other force operations,

remains outside the scope of conventional regulation. This prompts the prohibition of this practice on the basis of a separate Optional Protocol to the 1972 Convention, the text of which is also presented in the annex to the paper.

The provisions were included in the Criminal Codes, and in other states, these provisions were included in the general legislation that forms the basis of the system of criminal law regulation. In this regard, the provisions on offenses in the field of the use of biological weapons, and measures of punishment for these activities, should be prescribed in other sections of national legislation. This is not the case in many countries where legislation has been reviewed.

States that have enacted a special law on the implementation of the SALW are more likely to adopt in their legislation definitions of "biological agents", "toxins" and "biological weapons" in relation to the Convention. States whose legislation does not contain definitions of "biological agent", "toxin", and even more so "biological weapons", will find it difficult to implement the prohibitions provided by the SUP within their jurisdiction.

Many States Parties need to strengthen their legal framework to ensure effective oversight of activities involving hazardous biological agents and toxins, including the establishment of independent oversight bodies, the development of procedures and policies for the issuance of authorizations for certain research and the publication of reports. related publications, addressing the implementation of the ban on biological weapons arising from the increasing availability of dual-use agents, toxins, equipment and technologies (including intangible technologies) and inculcating a culture of biosecurity and biosafety in all relevant communities (for example, by introducing codes of conduct).

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ КОНТРОЛЮ НАД ЯДЕРНИМ РОЗЗБРОЄННЯМ	9
1.1. Контроль над ядерним роззброєнням у теорії міжнародного права та практиці міжнародних відносин	9
1.2. Проблеми міжнародно-правового контролю за нерозповсюдженням та знищенням ядерної зброї під егідою МАГАТЕ	16
1.3. Проблеми та перспективи міжнародно-правового механізму взаємного контролю держав за скороченням ядерного озброєння	25
РОЗДІЛ II МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ КОНТРОЛЮ ЗА ЗНИЩЕННЯМ І НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯМ ХІМІЧНОЇ ЗБРОЇ.....	33
2.1. Конвенційне поняття хімічної зброї як об'єкту контролю у вимірі практики міжнародних відносин, національної безпеки та сучасних технологій	33
2.2. Конвенційні зобов'язання держав у рамках міжнародно-правового режиму всеосяжної заборони хімічної зброї та проблема їх виконання.....	40
2.3. Міжнародно-правові проблеми статусу та діяльності Організації із заборони хімічної зброї	50
РОЗДІЛ III МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ КОНТРОЛЮ ЗА ЗНИЩЕННЯМ І НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯМ БІОЛОГІЧНОЇ ЗБРОЇ.....	60
3.1. Проблема конвенційного змісту поняття біологічної зброї як об'єкту контролю у вимірі практики міжнародних відносин, національної безпеки та сучасних технологій.....	60
3.2. Проблема міжнародно-правової невизначеності статусу ентомологічної зброї як специфічного різновиду біологічної зброї	67
3.3. Конвенційні зобов'язання держав у рамках міжнародно-правового режиму всеосяжної заборони біологічної зброї та проблема їх виконання.....	70
3.4. Проблеми та перспективи запровадження міжнародно-правового механізму контролю за знищенням і нерозповсюдженням біологічної зброї....	77
ВИСНОВКИ.....	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	89
ДОДАТКИ.....	104

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Загрози, пов'язані зі зброєю масового знищення та засобами її доставки, зростають на фоні збільшення військових бюджетів і надмірного накопичення військових арсеналів. До того ж вони посилюються внаслідок стрімкого підвищення регіональної напруженості. У такому геополітичному контексті надзвичайно важливі заходи щодо зміцнення довіри між державами, насамперед у сфері контролю над озброєннями, нерозповсюдження та ліквідації зброї масового знищення. Відображенням стурбованості співтовариства держав у питанні формування міжнародно-правових основ для миру на планеті стало не тільки розуміння всеосяжного характеру міжнародної безпеки, а й пошук міжнародно-правових конструкцій, здатних відобразити цю особливість світопорядку і підтримувати його на рівні, що дає можливість для сталого розвитку.

Ядерна зброя представляє унікальну загрозу існуванню людства, але при цьому міжнародно-правовий режим ядерного нерозповсюдження і роззброєння переживає небувалу кризу довіри. Північна Корея *de facto* вийшла з Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, а Індія, Ізраїль і Пакистан ніколи не були його учасниками. Існують щонайменше серйозні питання щодо змісту мирної ядерної програми Ірану. Повсюдне зростання тероризму у поєднанні із загрозою придбання ядерної зброї терористами значно посилює небезпеку її застосування. Нерозповсюдження ядерної зброї та ядерне роззброєння нерозривно пов'язані одне з одним і для досягнення прогресу на одному фронті необхідно забезпечити просування і на іншому. Обидва ці завдання варто вирішувати комплексно та з належною оперативністю. Зазначене загострює проблему організації і здійснення контролю за знищенням і нерозповсюдженням ядерної зброї на підставі норм міжнародного права.

Разом з тим, факти використання хімічної зброї у сучасних збройних конфліктах спонукають до переоцінки рівня ефективності існуючої офіційної

системи перевірок наявності запасів хімікатів. А у випадку із біологічною зброєю запроваджене договірне регулювання взагалі не встановлює жодних «верифікаційних» механізмів.

Ступінь розробленості теми в юридичній літературі. У доктрині міжнародного права дослідження різних аспектів заборони зброї масового знищення посідають чільне місце. Вони представлені працями, як вітчизняних (С. П. Галака, В. Н. Денисов, С. О. Мельник, В. Ф. Смолянчук та ін.), так і зарубіжних (М. Боте, Е. Давид, Р. Трапп та ін.) авторів. Значна частина наукових досліджень в означеній сфері присвячена не стільки правовим, скільки політичним, воєнним і технічним аспектам. Подібний аналіз важливий, але не є достатнім. До відносно невеликої когорти вчених і юристів-практиків, які вивчали проблематику нерозповсюдження і знищення ядерної зброї та контролю над ядерним роззброєнням у вимірі міжнародного права, слід віднести як вітчизняних (С. П. Галака, В. Н. Денисов, К. В. Мануїлова та ін.), так і зарубіжних (О. Г. Арбатов, Ш. Кайл, К. Картчнер, П. В. Комаров, О. О. Сидорова, Е. Сміт, С. Сюр та ін.) авторів. У той же час у доктрині міжнародного права спостерігається брак нових пошуків у даній царині, які б відображали оцінку сучасних кризових тенденцій у контексті існуючого договірного режиму нерозповсюдження та скорочення ядерних озброєнь. Лише частина вчених у своїх роботах заглиблюються у проблематику контролю за знищенням і нерозповсюдженням хімічної та біологічної зброї. Комплексні наукові пошуки, які б присвячувалися означеній у кваліфікаційній роботі тематиці у світлі сучасних подій, відсутні взагалі.

Метою роботи є системний і комплексний аналіз міжнародно-правових проблем теоретичного та практичного характеру у сфері контролю за ліквідацією і нерозповсюдженням зброї масового знищення: ядерної, хімічної та біологічної.

Для досягнення поставленої мети нами було визначено ряд **завдань**:

– дослідити сутність контролю над ядерним роззброєнням з точки зору теорії міжнародного права та практики міжнародних відносин;

- проаналізувати проблеми міжнародно-правового контролю за нерозповсюдженням та знищенням ядерної зброї під егідою МАГАТЕ;
- окреслити проблеми та перспективи міжнародно-правового механізму взаємного контролю держав за скороченням ядерного озброєння;
- розкрити конвенційне поняття хімічної зброї як об'єкту контролю у вимірі практики міжнародних відносин, національної безпеки та сучасних технологій;
- визначити зміст конвенційних зобов'язань держав у рамках міжнародно-правового режиму всеосяжної заборони хімічної зброї та проблеми їх виконання;
- виявити міжнародно-правові проблеми статусу та діяльності Організації із заборони хімічної зброї;
- охарактеризувати проблемні аспекти конвенційного змісту поняття біологічної зброї як об'єкту контролю у вимірі практики міжнародних відносин, національної безпеки та сучасних технологій;
- конкретизувати проблеми міжнародно-правової невизначеності статусу ентомологічної зброї як специфічного різновиду біологічної зброї;
- розтлумачити зміст конвенційних зобов'язань держав у рамках міжнародно-правового режиму всеосяжної заборони біологічної зброї та проблеми їх виконання;
- критично оцінити проблеми та перспективи запровадження міжнародно-правового механізму контролю за знищенням і нерозповсюдженням біологічної зброї.

Об'єктом дослідження є відносини, що виникають між суб'єктами міжнародного права у зв'язку зі здійсненням контролю за ліквідацією та нерозповсюдженням зброї масового знищення.

Предметом дослідження є комплекс міжнародно-правових норм у сфері контролю за ліквідацією та нерозповсюдженням ядерної, хімічної та біологічної зброї як різновидів зброї масового знищення.

Методологічну базу дослідження становить сукупність методів, які в комплексі використовувалися для досягнення поставленої у роботі мети. Аналітичний і логічний методи дозволили здійснити підбір та аналіз інформації за темою дослідження. Структурно-функціональний метод дав змогу з'ясувати як сутність і основні види зброї масового знищення, так і сутність та характерні риси міжнародно-правового контролю над ядерним роззброєнням, а також сприяв проведенню характеристики міжнародно-правового контролю за знищенням і нерозповсюдженням хімічної та біологічної зброї. Методи порівняння, аналогії і моделювання застосовувалися в процесі виявлення схожості і відмінностей досліджуваних міжнародних відносин, встановлення моделей міжнародно-правового контролю та при формулюванні пропозицій з удосконалення міжнародно-правового режиму нерозповсюдження зброї масового знищення, у тому числі при розробленні проектів відповідних міжнародних актів. При тлумаченні норм міжнародного права використовувалися формально-юридичний, системний методи, методи пізнання, дедукції та індукції.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження були представлені на двох Всеукраїнських конкурсах студентських наукових робіт зі спеціальності «Міжнародне право» 2018/2019 н. р. (тема наукової роботи «Проблеми міжнародно-правового контролю за знищенням і нерозповсюдженням хімічної та біологічної зброї») та 2019/2020 н. р. (тема наукової роботи «Проблеми міжнародно-правового контролю над ядерним роззброєнням»). Автор вищевказаних наукових робіт, Голованова Валерія Ігорівна, була визнана переможцем та нагороджена дипломами III і I ступеня відповідно (наказ МОН України від 05.08.2019 р. № 1059 та наказ МОН України від 05.10.2020 р. № 1220).

Положення та висновки кваліфікаційної роботи були оприлюднені у наступних публікаціях, які включають статтю у фаховому періодичному виданні України та науковому внеску до зарубіжної колективної монографії:

– Самойленко Є. А., Голованова В. І. Поняття та види зброї масового знищення у міжнародному праві. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 70. С. 175-183;

– Samoilenko Yevhen, Golovanova Valeria. “Nuclear disarmament control: international legal theory and international relations practice” in *Theoretical foundations of jurisprudence: collective monograph*. Boston: PrimediaeLaunch, 2020. Pp. 82–90 [179 p.]. Available at: DOI:10.46299/isg.2020.MONO.LEGAL.II

В якості **новизни дослідження** на захист кваліфікаційної роботи виносяться такі її положення, представлені у кожному розділі роботи:

уперше:

– розроблено Проект Факультативного протоколу про обмеження застосування хімічних засобів нелетальної дії (до Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993 р.)

– розроблено Факультативний протокол про заборону застосування у ворожих цілях та збройних конфліктах будь-яких комах (до Конвенції про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення 1972 р.);

удосконалено:

– процедуру міжнародно-правового контролю МАГАТЕ у сфері ядерного роззброєння за рахунок зміни тактики проведення перевірок, а саме: шляхом підвищення їх інтенсивності і транспарентності з одночасним зниженням частоти інспектування;

– механізм міжнародно-правового контролю за знищенням і нерозповсюдженням біологічної зброї шляхом визначення статусу ентомологічної зброї;

набули подальшого розвитку:

– теоретичні уявлення про міжнародно-правовий контроль над ядерним роззброєнням, що відображають його сутність та юридичну природу;

– підходи щодо підвищення ефективності міжнародно-правового контролю над ядерним роззброєнням, яке безпосередньо пов'язане зі вступом у силу Договору про заборону ядерної зброї 2017 р. та його перетворенням на універсальну міжнародну угоду за аналогією з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р.;

– доктринальні погляди на моделі міжнародно-правового контролю у сфері ядерного роззброєння, які ґрунтуються на системі білатеральних угод про гарантії, які укладаються між МАГАТЕ та відповідною державою;

– науково обґрунтоване бачення проблеми неприєднання до Договору про заборону ядерної зброї 2017 р. «ядерних» держав та практичні аспекти дії Договору у контексті вступу його в силу з 22.01.2021 р.;

– критична наукова оцінка проблем та перспектив функціонування локального міжнародно-правового механізму контролю над ядерним роззброєнням, який ґрунтується на системі білатеральних договорів, насамперед між основними ядерними державами: США та Російська Федерація;

– міждисциплінарні дослідження, зорієнтовані на визначення проблем ліквідації та нерозповсюдження хімічної зброї нового покоління, з метою висунення пропозицій стосовно вирішення таких проблем за рахунок потенціалу міжнародного права.

Структура та обсяг роботи зумовлені метою, завданнями та логікою дослідження. Робота складається із вступу, трьох розділів, десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел, що включають 113 найменувань, та 5 додатків. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи становить 110 сторінок, у тому числі список використаних джерел – 15 сторінок.

РОЗДІЛ І. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ КОНТРОЛЮ НАД ЯДЕРНИМ РОЗЗБРОЄННЯМ

1.1. Контроль над ядерним роззброєнням у теорії міжнародного права та практиці міжнародних відносин

Ядерна зброя була й залишається найбільш руйнівним засобом ведення війни задля досягнення політичних і військово-технічних цілей. В історичній ретроспективі прецеденти застосування ядерної зброї, зброї тотального ураження, сприяли формуванню категорії «зброя масового знищення» [106, с. 179-180]. Відповідно й такі терміни у сучасному міжнародному праві, як «нерозповсюдження» (non-proliferation), «роззброєння» (disarmament), «контроль над озброєнням» (arms control), «обмеження озброєнь» (arms limitation) традиційно асоціюються насамперед із ядерною зброєю та засобами її доставки (літальними апаратами, власне ракетами, торпедами тощо) до об'єктів ураження.

У науці проблематика ядерного роззброєння зазвичай досліджується через призму нерозповсюдження ядерної зброї [1; 4; 28; 29; 75; 76; 93; 96; 107]. Загалом не заперечуючи проти такого вже усталеного підходу, все ж варто зробити деякі корективи. Принципова відмінність між нерозповсюдженням ядерної зброї та ядерним роззброєнням зводиться до того, що нерозповсюдження має на меті запобігання набуття державою ядерної зброї, тоді як роззброєння – відмову держави від ядерної зброї та супутньої їй військової ядерної програми [59, р. 105-106]. З точки зору міжнародного права поняттям «ядерне роззброєння» (а відповідно – і контекст контролю над ним) охоплює два нерозривно пов'язані між собою поняття: нерозповсюдження та знищення ядерної зброї. За такою «класичною» схемою характеризується міжнародно-правова заборона будь-якої зброї масового знищення. У розрізі ж ядерної зброї цей алгоритм яскраво продемонструвала практика міжнародних

відносин, оскільки до 2017 р. не було розроблено міжнародно-правових (договірних) норм, які б доповнювали глобальний режим нерозповсюдження нормами про необхідність повної ліквідації зброї даного виду. Тому й науковий аналіз міжнародно-правового контролю над ядерним роззброєнням зараз виглядає асиметричним: більша увага вченими приділяється саме контролю за нерозповсюдженням ядерної зброї. Зокрема, з найвищим ступенем абстракції контроль за нерозповсюдженням ядерної зброї у доктрині міжнародного права розглядається у двох (невзаємовиключних) аспектах: 1) як регулювання окремими державами чи їх співтовариством в цілому міжнародних відносин щодо заборони створення, випробування, розміщення, застосування, розповсюдження ядерної зброї і т. п. [26, р. 110-111; 113, с. 313-315, 332-333]; 2) як міжнародно-правовий інститут [73, с. 16]. Водночас контроль за знищенням ядерної зброї передбачає перевірку як її ліквідації, так і припинення роботи над розробленням, подальшим розвитком чи реалізацією ядерних програм немирного характеру.

До недавнього часу в науковій літературі популярною була ідея про суто неюридичний характер міжнародного контролю над озброєнням. Укладені у цій сфері міждержавні угоди не вважалися «міжнародно-правовими договорами» [53, р. 262]. Сам контроль тлумачився як в основному політичний процес, в ході якого його сторони керуються військово-стратегічними та військово-технічними міркуваннями. Стверджувалося, що головною у цьому процесі має виступати спільність інтересів, оскільки без зближення інтересів держав будь-які юридичні формули, що маскують кризу непорозуміння, будуть малоефективні і навіть можуть виявитися шкідливими [66, с. 94]. Фактично в умовах біполярності світу апологети такого підходу відводили міжнародному праву роль фіксатора status quo, а його самостійне значення заперечувалося. З позицій сьогодення подібна ситуація взагалі близька до правового нігілізму.

Контроль над ядерним роззброєнням не може не відбуватися у правових формах. Зв'язок даного феномену міжнародних відносин з «матерією» міжнародного права проявляється у тому, що у процесі контролю держави,

укладаючи договори, беруть на себе певні зобов'язання. Норми, що регулюють механізм перевірки дотримання цих зобов'язань, належать до інституту міжнародно-правового контролю над ядерним роззброєнням. Варто погодитися із французьким професором, заступником директора Інституту ООН з дослідження проблем роззброєння в 1986-1996 рр., Сержем Сюрором, який відмічав, що в питанні контролю над озброєнням правовий підхід хоча й не є єдиним, ні можливо навіть пріоритетним, але він у жодному разі не є другорядним, він усядисущий [57, р. 8]. Проте набагато складнішим є звичайно питання про конкретні форми взаємодії міжнародного права і контролю над ядерним роззброєнням, про специфіку проблем у даній сфері.

Загалом міжнародно-правовий контроль в якості родового поняття є діяльністю суб'єктів міжнародного права чи створених ними органів, що заснована на загально визнаних принципах і нормах сучасного міжнародного права та полягає у перевірці дотримання міжнародних зобов'язань і вжитті заходів з їх виконання [73, с. 32].

Міжнародно-правову основу контролю над ядерним роззброєнням складають чинні міжнародні договори: Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 01.07.1968 р., Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення від 11.02.1971 р., Договір про Антарктику 01.12.1959 р., Договір про заборону ядерної зброї в Латинській Америці та Карибському басейні від 14.02.1967 р., Договір про без'ядерну зону Південної частини Тихого океану від 06.08.1985 р., Договір про зону, вільну від ядерної зброї, в Південно-Східній Азії від 15.12.1995 р., Договір про зону, вільну від ядерної зброї, в Африці від 11.04.1996 р., Договір про зону, вільну від ядерної зброї, в Центральній Азії від 08.09.2006 р., двосторонні угоди Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ) з окремими державами (т. зв. договори про гарантії) та інші.

Ядерне роззброєння неминуче досягається за допомогою підписання міжнародних договорів. Іншими словами, воно вимагає правової формалізації, і

його успіх великою мірою залежить від якості, досконалості укладених угод [57, р. 8].

Не менш серйозною на цьому фоні є проблема співвідношення контролю над ядерним роззброєнням із загальним міжнародним правом – сукупністю принципів та інших, більш конкретних норм, що мають як договірну, так і звичаєво-правову природу та визнані в якості юридично обов'язкових правил поведінки всіма або майже всіма державами, тобто міжнародним співтовариством держав в цілому [66, с. 334-335].

Означена гострота давно набула чітких контурів у вимірі практики міжнародних відносин. Так, 10.01.2003 р. Корейська Народно-Демократична Республіка (КНДР) заявила про вихід із Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, а 09.10.2006 р. провела ядерне випробування. Рада Безпеки ООН 14.10.2006 р. прийняла резолюцію 1718, якою засудила дії Північної Кореї, закликала утриматися від ядерних випробувань, повернутися до Договору 1968 р. і забезпечити дотримання міжнародно-правових норм стосовно режиму нерозповсюдження ядерної зброї та Угоди з МАГАТЕ про гарантії від 30.01.1992 р., а також наклала на державу санкції. Подальші ядерні випробування КНДР (вибух атомної бомби, підземні ядерні випробування, пуск міжконтинентальних балістичних ракет) спричинили прийняття Радою Безпеки ООН серії наступних резолюцій: 1874 від 12.06.2009 р., 2094 від 07.03.2013 р., 2270 від 02.03.2016 р., 2397 від 22.12.2017 р. При цьому керівництво КНДР вважає дані резолюції протиправними та стверджує, що Північна Корея вийшла з Договору 1968 р., а тому не порушує міжнародно-правовий режим нерозповсюдження ядерної зброї.

З іншого боку, деякі розраховані на універсальне застосування міжнародні угоди, які містять механізми контролю над ядерним роззброєнням, ще не вступили в силу. Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань від 24.09.1996 р. не ратифікували 8 із 44 держав, вказаних у Додатку 2 до Договору, яким очевидно політично вигідна неучасть в угоді: США, Іран, Китай, КНДР, Індія, Пакистан, Єгипет та Ізраїль. Договір про заборону ядерної

зброї від 07.07.2017 р. станом на 11.12.2020 р. ратифікований 51 державою і вступить в силу 22.01.2021 р. Причому Договір 2017 р., на відміну від Договору 1968 р., текстуально сконцентрований на питанні здійснення контролю саме за повним знищенням ядерної зброї. Договір 1968 р. номінально лише сприяє ліквідації ядерної зброї, її запасів та засобів доставки, як це впливає з його преамбули.

Тобто застосовність загального міжнародного права до режиму ядерного роззброєння, «дотичність» першого до предметної сфери останнього актуалізується в умовах «вакууму» договірних норм, або ж виходу чи неучасті держав у чинних договорах, що регулюють міжнародні відносини даного виду.

Згідно ст. 34 Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23.05.1969 р. договір за загальним правилом не створює для третьої держави прав або зобов'язань без її згоди. Така угода для третьої держави є *res inter alios acta* – актом поведінки, вчиненим іншими (сторонніми) державами. Ця конвенційна норма підкріплюється практикою Міжнародного Суду ООН [3]. Проте за ст. 38 Конвенції положення статті 34 жодним чином не перешкоджають договірній нормі стати обов'язковою для третьої держави в якості звичаєвої норми міжнародного права, визнаної такою. В ході кодифікації права міжнародних договорів Комісія міжнародного права ООН, досліджуючи питання поширення положень договорів на треті держави внаслідок формування міжнародних звичаїв аналогічного змісту, відзначила, що у такий спосіб норми договору стають обов'язковими для держав, які не є їх учасниками [56, р. 109-110].

У сфері ядерного роззброєння загальне міжнародне право встановлює фундаментальні засади, не стільки виконуючи роль безпосереднього регулятора міжнародних відносин, скільки виступаючи для них орієнтиром. Ця його місія у першу чергу виражена в дії основних принципів міжнародного права та впливає з юридичної природи останніх як норм *jus cogens*. Безумовно, норми загального міжнародного права об'єктивно потребують конкретизації стосовно конкретних видів відносин у даній сфері.

Специфіка Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р. полягає у тому, що його положення є класичними універсальними міжнародно-правовими нормами: учасниками Договору станом на 11.12.2020 р. є 191 держава. Його підписанню передувало прийняття Генеральною Асамблеєю ООН низки резолюцій, в яких формулювання з приводу проблематики нерозповсюдження ядерної зброї ставали дедалі розгорнутими, зокрема це резолюції: 1576 (XV) від 20.12.1960 р., 1665 (XVI) від 04.12.1961 р., 1908 (XVIII) від 27.11.1963 р., 2028 (XX) від 19.11.1965 р., 2149 (XXI) від 04.11.1966 р., 2153 (XXI) від 17.11.1966 р. та інші. В результаті сформувався принцип нерозповсюдження ядерної зброї в якості звичасвої норми загального міжнародного права, що має силу норми *jus cogens*.

Як показує сучасна практика міжнародних відносин, недотримання договірному режиму нерозповсюдження ядерної зброї підриває принципи незастосування сили або погрози силою, добросовісного виконання міжнародних зобов'язань та співробітництва. Не може не існувати прямого, стійкого зв'язку між імперативними нормами міжнародного права різної «предметної орієнтації»: принципом нерозповсюдження ядерної зброї, що формує нормативну основу права міжнародної безпеки, та основними принципами міжнародного права.

Ключовими змістовими компонентами принципу нерозповсюдження ядерної зброї є обов'язок ядерних держав ніяким чином не передавати ядерну зброю і технології з її виробництва неядерним державам та обов'язок неядерних держав не приймати від ядерних держав ядерну зброю та відмовитися від її виробництва. Дані компоненти були конкретизовані у Договорі 1968 р. та розвинуті в інших вищезазначених міжнародних угодах.

Однак, загальне міжнародне право практично не діє, коли мова йде про контроль над ядерним роззброєнням. У сфері контролю зобов'язання держав більш різноманітні та вимагають ретельного опрацювання винятково у міжнародних угодах. Якщо головні труднощі при укладанні договорів із нерозповсюдження, роззброєння та скорочення озброєнь завжди мали і мають

політичний та військово-технічний характер, то контроль, є значною мірою проблемою юридичною. Зрештою, проблеми юридичного характеру ставить як сама необхідність у перевірках дійсності використання державами технологій з виробництва ядерних матеріалів у мирних цілях, так і факт прогресу військової техніки: наскільки той чи інший новий вид озброєнь підпадає під обмеження норм міжнародного права.

У плані процедури міжнародно-правового контролю над ядерним роззброєнням в доктрині міжнародного права склалося загалом однакове її бачення у контексті глобального процесу роззброєння. На переконання одних фахівців, контроль включає в себе на першій стадії моніторинг, збір інформації, що стосується поведінки учасника договору, а на другій – оцінку інформації, коли вона аналізується й інтерпретується з метою встановлення того, наскільки точно дотримується договору його сторона [50, р. 123]. Деякі вчені виокремлюють три фази контролю: встановлення фактів, їх правова оцінка, а також наслідки у разі виявлення порушення норм договору [57, р. 8].

Враховуючи багатоукладність проблематики, що аналізується в даній роботі, із принципової важливості взаємодії міжнародного і національного права впливає необхідність ефективної внутрішньої політики держав у розрізі виконання своїх міжнародних зобов'язань у сфері контролю над ядерним роззброєнням. Нагальною у цьому сенсі є своєчасна та добросовісна розробка і реалізація на національному рівні заходів із забезпечення дотримання положень тих договорів в означеній сфері, учасником яких виступає держава. Діяльність підприємств, що займаються освоєнням ядерних технологій, у відповідності до національного законодавства та в дусі поваги до принципів і норм міжнародного права, є невід'ємним критерієм ефективності створеного імплементаційного механізму.

1.2. Проблеми міжнародно-правового контролю за нерозповсюдженням та знищенням ядерної зброї під егідою МАГАТЕ

На універсальному рівні здійснення контролю за нерозповсюдженням та знищенням ядерної зброї сучасним міжнародним правом покладено на створене у 1957 р. МАГАТЕ, членами якого станом на 17.09.2020 р. є 172 держави.

Міжнародно-правову основу здійснення МАГАТЕ контрольної діяльності у відношенні конкретної держави становлять:

- 1) Статут МАГАТЕ 1956 р.;
- 2) Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р.;
- 3) Договори про створення зон, вільних від ядерної зброї (без'ядерних зон);
- 4) двосторонні угоди держав з МАГАТЕ про гарантії, протоколи до цих угод;
- 5) рішення Ради керуючих Агентства.

Головну роль у контексті безпосередньої реалізації МАГАТЕ контрольної функції відіграють угоди з Агентством про гарантії. У них держави погоджуються поставити під міжнародний контроль свою атомну діяльність, а МАГАТЕ наділяється правом і обов'язком здійснювати такий контроль. Виходячи з суті гарантій, вони передбачають комплекс заходів технічного характеру, які МАГАТЕ застосовує щодо ядерного матеріалу та діяльності, прагнучи тим самим до безсторонньої перевірки того, що ядерні установки (реактори, заводи з конверсії, заводи з виготовлення ядерного палива, сховища тощо) не використовуються не за призначенням, а ядерний матеріал «не переключається» з використання у мирних цілях. Держави погоджуються із застосуванням таких заходів шляхом укладання угод про гарантії.

На даний момент МАГАТЕ укладає три типи угод про гарантії [22].

1. Угоди про всеохоплюючі гарантії з державами-учасниками Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіють ядерною зброєю. В системі угод про гарантії вони складають переважну більшість. Такі угоди

МАГАТЕ уклало з неядерними державами, що є учасницями як Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, так і договорів про зони, вільні від ядерної зброї. Цей тип угод про гарантії укладається на підставі документа INFCIRC/153 «Структура і зміст угод між Агентством і державами, необхідних у зв'язку з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї» [60]. В рамках угод про всеохоплюючі гарантії МАГАТЕ має право і обов'язок забезпечити застосування гарантій до всього ядерного матеріалу в межах території держави виключно з метою перевірки того, щоб такий матеріал не був переорієнтований на створення ядерної зброї або інших ядерних вибухових пристроїв.

2. Угоди про гарантії на основі добровільної пропозиції з державами-учасницями Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що володіють ядерною зброєю. Їх уклали 5 держав-учасниць Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, які володіють ядерною зброєю: США, Великобританія, Франція, Росія, Китай. Згідно угод даного типу МАГАТЕ застосовує гарантії до ядерного матеріалу на установках, добровільно запропонованих цими державами. Агентство застосовує гарантії в рамках цих угод з метою перевірки того, що ядерний матеріал використовується в мирних цілях і не був вилучений з-під гарантій, якщо інше не передбачено угодою.

3. Угоди про гарантії щодо конкретних предметів з державами, які не є учасницями Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Такі угоди підписані з Індією, Пакистаном та Ізраїлем, які в умовах неучасті в Договорі 1968 р. *de facto* володіють ядерною зброєю. Вони охоплюють тільки зазначений у них ядерний матеріал, неядерний матеріал, установки та інші предмети. Угоди засновані на гарантіях, встановлених в документі INFCIRC/66/Rev.2 «Система гарантій Агентства» [58] і попередніх його редакціях. Держави-учасниці угод зобов'язуються не використовувати ядерний матеріал, об'єкти або інші предмети, які підпадають під дію угоди, для виготовлення будь-якої ядерної зброї чи інших військових цілей.

Згідно з останнім оприлюдненим річним звітом МАГАТЕ (за 2018 р.; згідно з практикою організації, звіт за 2019 р. з'явиться тільки в липні 2020 р.),

організація здійснює контроль на території 182 держав на підставі угод про гарантії, а 146 країн і територій отримують допомогу в рамках програми технічного співробітництва з Агентством [21]. Не дивлячись на охоплення «парасолькою» угод про гарантії суверенних територій вражаючих масштабів, поза межами здійснюваних контрольних функцій в рамках створеної системи гарантій залишаються ряд держав-членів ООН. Це цілком може створити загрозу міжнародно-правовому режиму нерозповсюдження: держава, в якій відсутній контроль за ядерними матеріалами та ядерною промисловістю, ризикує стати мішенню для недержавних суб'єктів, що займаються розповсюдженням ядерних технологій військової спрямованості або ж прихованою діяльністю у сфері «немирного атому».

Як видно з діаграми «Динаміка укладення державами угод з МАГАТЕ про гарантії протягом 1999-2019 рр.» (додаток А), за останні 5 звітних років (2015-2019 рр.) лише 4 держави поповнили список підписантів угод про гарантії, тоді як за три попередні «п'ятирічки» – 2000-2004 рр., 2005-2009 рр., 2010-2014 рр. – це число складало відповідно 12, 19 і 9 держав. Тому МАГАТЕ слід активізувати дипломатичні зусилля для розширення сфери дії даних угод.

Незалежно від типу угоди про гарантії держави можуть укласти з МАГАТЕ додатковий протокол, до якого включаються положення про надання інформації щодо всіх сегментів ядерного паливного циклу держави від уранових рудників до ядерних відходів та доступу до всіх цих сегментів.

У 1997 р. Рада керуючих МАГАТЕ затвердила типовий Додатковий протокол, що міститься у документі INFCIRC/540 [30], і запропонував Генеральному директору використовувати типовий протокол в якості стандарту для укладення додаткових протоколів до угод про всеохоплюючі гарантії. При цьому держави, які підписали угоду про всеохоплюючі гарантії і вирішили укласти додатковий протокол, повинні прийняти всі положення типового Додаткового протоколу. Держави, які мають угоди з Агентством про гарантії на основі добровільної пропозиції або угоди про гарантії щодо конкретних

предметів, можуть прийняти і здійснити тільки ті заходи типового Додаткового протоколу, які вони готові імплементувати.

Додатковий протокол є не окремою угодою, а протоколом до угоди про гарантії, які передбачає додаткові інструменти для проведення перевірок. В рамках додаткового протоколу МАГАТЕ надаються більш широкі права доступу до інформації та місць знаходження ядерних матеріалів на території держав. Уповноважуючи Агентство з'ясувати точнішу картину стосовно ядерних програм, планів, запасів ядерних матеріалів таких держав і торгівлі ними, додатковий протокол підвищує можливості організації в розрізі формування надійнішої впевненості у відсутності незаявленого ядерного матеріалу та ядерної діяльності в таких державах.

Станом на 18.09.2020 р. додаткові протоколи підписали 150 держав та Євроатом, але в силу вони вступили тільки для 136 держав та для Євроатому [7]. Із діаграми «Динаміка укладення державами з МАГАТЕ додаткових протоколів протягом 1999-2019 рр.» (додаток Б) випливає, що за останні 5 звітних років (2015-2019 рр.) 12 держав підписали додатковий протокол, хоча за три попередні «п'ятирічки» – 2000-2004 рр., 2005-2009 рр., 2010-2014 рр. – це число становило відповідно 54, 32, 30 держав. Тобто МАГАТЕ доцільно докласти дипломатичних зусиль і в плані просування серед країн даного документа. Тут проблема зберігається ще й з тієї причини, що приєднання до протоколу не є для держав обов'язковим.

Крім того, не зважаючи на фіксацію у типовому Додатковому протоколу ряду об'єктивно важливих заходів контролю (зокрема, доступ інспекторів до всіх сегментів ядерного паливного циклу на території держав, отримання інформації про дослідження і розробки, пов'язані з ядерним паливним циклом, і механізми їх інспектування [113, с. 141]), практика поведінки держав показала здійснення ними робіт, що підпадають під поняття «незаявлена ядерна діяльність». Про це свідчить політика Ірану, який фактично до 2003 р. таємно набував ядерні матеріали, обладнання та технології зі збагачення урану, а також проводив секретні експерименти із екстракції плутонію.

Забезпечення виявлення МАГАТЕ незаявленої ядерної діяльності держав є головним завданням із вдосконалення системи гарантій Агентства. Тому ми вважаємо, що Рада керуючих МАГАТЕ повинна визнати типовий Додатковий протокол стандартом міжнародно-правового контролю за нерозповсюдженням ядерної зброї та невід'ємним компонентом у системі гарантій організації. Підписання протоколу має стати одним з обов'язкових умов, що беруться до уваги при вирішенні питань експортних поставок ядерних матеріалів, обладнання та технологій.

Спільно з угодою про всеохоплюючі гарантії може укладатися також і протокол про малих кількості. З метою спрощення окремих процедур у рамках угод про всеохоплюючі гарантії для держав, що мають незначну кількість ядерного матеріалу чи не мають його взагалі, як і ніякого ядерного матеріалу безпосередньо на установках, МАГАТЕ розробило в 1971 р. Протокол про малі кількості, яких тимчасово призупиняє здійснення більшості детальних положень угод про всеохоплюючих гарантії до тих пір, поки кількості ядерного матеріалу в будь-якій державі не перевищать певні межі або держава не матиме ядерного матеріалу на установках [95]. У 1974 році текст протоколу був стандартизований (т. зв. оригінальний протокол з невеликих кількостей) [47].

Протягом наступних років МАГАТЕ вживало заходів щодо підвищення дієвості та ефективності своєї системи гарантій. В рамках цього процесу Рада керуючих 20.09.2005 р прийняла рішення зберегти Протокол про малі кількості в якості частини системи гарантій МАГАТЕ, але при цьому внести до нього деякі зміни. На даний час протокол вимагає, щоб держави представляли початкові звіти про ядерний матеріал задля оперативного інформування Агентства відразу після прийняття рішення про будівництво нової установки та дозволяли проводити йому інспекційну діяльність. Рада також вирішила не укладати такі протоколи із державами, що запланували або вже мають ядерні установки.

Рада уповноважила Генерального директора здійснити з усіма державами, які уклали протокол про малі кількості, обмін листами, що вводять в дію

змінений стандартний текст протоколу, і закликала відповідні держави здійснити такий обмін листами якомога швидше. В даний час Секретаріат Агентства займається введенням в дію зміненого тексту протоколу, здійснюючи такий обмін листами з усіма державами. Ці обміни листами вступають у силу в день, коли МАГАТЕ отримає від цих держав листи у відповідь [47].

Тобто на даний час протоколи про малі кількості можуть укладати держави, в яких у будь-якій установці є мінімальна кількість ядерного матеріалу або взагалі немає такого матеріалу. Але в той же час невирішеною залишається проблема з повільним «переходом» держав на оновлену редакцію протоколу. Так, за станом на 18.09.2020 р. модифіковану версію протоколу про малі кількості підписали тільки 20 держав, для 15 з яких він вступив у силу; ще стосовно 51 держави були внесені зміни у початкові протоколи про малі кількості [55].

Гарантії є засобом, за допомогою яких МАГАТЕ здійснює перевірку виконання державами своїх міжнародних зобов'язань в рамках відповідних угод про гарантії та протоколів. Здійснення гарантій засноване на річному циклі і складається з чотирьох основних процесів [22].

Гарантії засновані на оцінках правильності і повноти заявленого державою ядерного матеріалу та ядерної діяльності. Заходи з перевірки включають інспектування на місці, відвідування та постійний моніторинг і оцінку. На нашу думку, МАГАТЕ здійснює дві групи заходів у відповідності до типу угод про гарантії, що діють в його відносинах із державами. По-перше, це заходи, що стосуються перевірки повідомлень держав про заявлені ядерні матеріали та діяльність. Ці заходи, що випливають з угод про всеохоплюючі гарантії, у значній мірі ґрунтуються на обліку ядерних матеріалів. По-друге, це заходи, пов'язані з інспекційною діяльністю. До них відносяться ті, які включені до додаткового протоколу, що доповнює угоди про всеохоплюючі гарантії.

МАГАТЕ проводить різні види інспекцій та відвідувань на місцях відповідно до угод про всеохоплюючі гарантії. Регулярні перевірки можуть

проходити відповідно до визначеного графіка або навпаки – бути неоголошеними чи з коротким повідомленням. Право Агентства на проведення звичайних інспекцій обмежена «стратегічними точками»: в межах ядерної установки або іншими місцями, в яких знаходиться ядерний матеріал. Спеціальні інспекції, як правило, проводяться для перевірки початкової доповіді держави про її ядерні матеріали або звітів про зміни в їх арсеналі, а також для перевірки ядерного матеріалу, який бере участь у міжнародних перевезеннях.

Рис. 1.1 Процес здійснення гарантій під егідою МАГАТЕ

МАГАТЕ також може проводити такі інспекції, якщо воно вважає, що інформація, представлена державою, включаючи пояснення від держави і

інформацію, отриману в ході звичайних інспекцій, не є достатньою для виконання Агентством своїх обов'язків згідно угоди про гарантії. Крім того, можуть проводитися відвідування захисних пристроїв на заявлених об'єктах ядерної промисловості для перевірки інформації про конструкції установок, на які поширюється угода про гарантії. Наприклад, такі відвідування можуть проводитися: під час будівництва для визначення повноти заявленої проектною інформації; під час поточних операцій на установці і після технічного обслуговування, щоб підтвердити, що не було внесено жодних змін, які дозволили б здійснювати несанкціоновані дії; під час виведення об'єкту з експлуатації, щоб підтвердити, що чутливе обладнання стало непридатним для використання.

Діяльність інспекторів МАГАТЕ може включати: аудит бухгалтерських та експлуатаційних документів в розрізі об'єктів, що перевіряються, порівняння отриманих даних з бухгалтерськими звітами держави перед Агентством; перевірка інвентарної кількості ядерних матеріалів і змін інвентарної кількості; відбір проб докілья; застосування заходів щодо спостереження (наприклад, застосування пломб, установка Агентством камер або іншого прийняттого обладнання для спостереження). МАГАТЕ використовує автоматичний і віддалений моніторинг переміщень заявленого ядерного матеріалу на установках і передачу Агентству зашифрованих даних, що стосуються гарантій [23].

Загалом, нам представляється доцільним модернізувати тактику роботи МАГАТЕ з державами згідно угод про гарантії. Принципово важливим вважаємо підвищити інтенсивність, а відповідно – і транспарентність перевірок, але разом з тим знизити кількість (частоту) інспекцій, особливо в питанні про облік ядерного матеріалу: його місця розміщення, обсягу, витрат. Цим може зробити контроль більш ефективним, адже виявлення прихованих ядерних матеріалів від МАГАТЕ і співтовариства держав в цілому досягається насамперед ретельністю роботи інспекційної групи аніж багаторазовим відвідуванням держави.

Не менш актуальним розглядаємо вступ в силу Договору про заборону ядерної зброї 2017 р., що збагатить зміст міжнародно-правового контролю в діяльності МАГАТЕ, адже Агентство зможе перевіряти хід повної ліквідації ядерної зброї. Фактично від набуття чинності Договором 2017 р. з 22.01.2021 р. та його перетворення на універсальну міжнародну угоду значною мірою залежить ефективність самого контролю над ядерним роззброєнням, яке неможливе без її остаточного знищення.

Водночас нам видається необхідним наголосити і на головних проблемних аспектах і ризиках, пов'язаних із Договором про заборону ядерної зброї.

По-перше, доводиться відзначати брак реалістичності Договору 2017 р. Всі 9 ядерних держав не підтримали цю ініціативу ООН. З прагматичної точки зору, істотним недоліком угоди є його трактування ядерного роззброєння насамперед як технічної проблеми без пропозиції «неядерної» альтернативи забороні ядерної зброї як складової геополітичних відносин. Адже з позицій урядів ядерних держав без цієї зброї проблематично стримувати напад ймовірного противника у разі застосування ним високоточних неядерних засобів, забезпечити власний домінуючий статус у світі, гарантувати безпеку союзникам чи навіть посилювати вагу своїх аргументів у домаганнях визнання своєї держави.

По-друге, Договір 2017 р. створює паралельний міжнародно-правовий механізм контролю, що частково накладається на контрольний механізм Договору 1968 р. Тому з появою Договору 2017 р. виникає ризик фрагментації міжнародного права у сфері ядерного роззброєння через можливість створення цією угодою плутанини під час застосування Договору 1968 р. і, як наслідок, – ускладнення виконання зобов'язань з ядерного роззброєння згідно положень останнього.

1.3. Проблеми та перспективи міжнародно-правового механізму взаємного контролю держав за скороченням ядерного озброєння

Міжнародно-правовий механізм контролю за нерозповсюдженням та знищенням ядерної зброї, що діє на універсальному рівні під егідою МАГАТЕ, суттєво доповнюється двосторонніми договорами як між ядерними (насамперед між США та Російською Федерацією (РФ)), так і між неядерними державами (наприклад, Гвадалахарський договір від 18.07.1991 р. між Аргентиною та Бразилією про винятково мирне використання ядерної енергії [2]), в комплексі утворюючи глобальну систему контролю над ядерним роззброєнням. Однак, саме на базі останніх сформувалися специфічні білатеральні режими контролю у сфері нерозповсюдження та знищення ядерної зброї.

Концепція нашого дослідження диктує необхідність зосередження ключової уваги на проблематиці двосторонніх відносин між ядерними державами. За даними Стокгольмського міжнародного інституту дослідження миру, станом на січень 2019 р. світові арсенали ядерної зброї диспропорційно розподілені між 9 державами: США, Росією, Китаєм, Великобританією, Францією, Індією, Пакистаном, КНДР та Ізраїлем. Нижченаведена діаграма «Світові ядерні сили (січень 2019 р.)» (додаток В) засвідчує, що Росія і США є найбільшими ядерними державами: на них припадає 91% всіх запасів ядерної зброї [90, с. 274]. Тому уявляється послідовним аналіз проблем та перспектив механізму взаємного контролю держав за скороченням ядерного озброєння на основі характеристики сучасного міжнародно-правового регулювання російсько-американського співробітництва у даній сфері.

До недавнього часу «архітектура» взаємного контролю у сфері ядерного роззброєння між США та РФ визначалася двома міжнародними угодами: Договором про ліквідацію ракет середньої і малої дальності від 08.12.1987 р. (ДРСМД) та Договором про заходи з подальшого скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь від 08.04.2010 р. (СНО-III). Проте ДРСМД – угода, що передбачала ліквідацію цілого класу озброєнь (ракет дальністю

польоту 500-5500 км) – припинив свою дію 02.08.2019 р., після того як обидві сторони з нього вийшли.

СНО-III був укладений на заміну Договору про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь від 31.07. 1991 р. (СНО-I). Питання заміни СНО-I, який втратив силу 05.12.2009 р., було пріоритетним для обох країн, адже передбачений цим Договором всеохоплюючий механізм контролю, був головним інструментом взаємних перевірок і моніторингу стратегічних ядерних сил. Міжнародно-правовий режим контролю в СНО-I слугував і основою для перевірки реалізації додаткових скорочень ядерної зброї, передбачених Московським договором про скорочення стратегічних наступальних потенціалів від 24.05.2002 р. (СНП), в якому не було положень стосовно процедур верифікації. Російські та американські офіційні особи висловлювали занепокоєння можливістю суттєвого погіршення прозорості стратегічних сил обох сторін у разі втрати чинності верифікаційними механізмами СНО-I. У більш широкому сенсі, укладення нового договору розглядалось як крок до перезавантаження двосторонніх відносин [88, с. 340].

В СНО-III прийнято виділяти три ключові компоненти: преамбулу з основним текстом, в якому викладені базові положення та зобов'язання договірних сторін; протокол, що містить використовувану термінологію та встановлює процедури дотримання положень Договору і контролю за їх виконанням; три технічні додатки до протоколу з конкретними домовленостями щодо процедури інспектування, повідомлень і верифікації. Строк чинності Договору, якщо його не буде замінено на наступну угоду, становить 10 років і може бути подовжений сторонами на термін до 5 років. З метою сприяння виконанню та дотриманню положень Договору, ним передбачене створення Двосторонньої консультативної комісії (ДКК), яка має збиратися щонайменше двічі на рік, якщо не буде іншої домовленості [88, с. 341].

СНО-III накладає три головні обмеження на російські та американські стратегічні наступальні озброєння. По-перше, для кожної зі сторін встановлюється верхнє граничне число боєголовок (1550 одиниць),

розгорнутих на стратегічних ракетах і бомбардувальниках. Це означає номінальне зменшення приблизно на 30% верхньої межі у 2200 боєголовок, встановленої СНП, та майже на 75% – у порівнянні з максимальним числом у 6000 боєголовок згідно з СНО-I. По-друге, СНО-III обмежує кожен зі сторін, дозволяючи мати не більше 800 розгорнутих і нерозгорнутих пускових установок для міжконтинентальних балістичних ракет (МБР), балістичних ракет на підводних човнах (БРПЧ), а також розгорнутих і нерозгорнутих важких стратегічних бомбардувальників, здатних нести ядерну зброю. До нерозгорнутих засобів доставки ядерної зброї належать навчальні та випробувальні пускові установки, а також бомбардувальники та підводні човни, що перебувають у капітальному ремонті та не оснащені ракетами. По-третє, в рамках загального обмеження на пускові установки кожній стороні дозволяється мати не більше 700 розгорнутих МБР, БРПЧ і стратегічних бомбардувальників [88, с. 341-342].

СНО-III не обмежує запаси нерозгорнутих стратегічних ядерних боєголовок або списаних боєголовок обох країн, які очікують на демонтаж. Він також не обмежує арсенали нестратегічних (тактичних) ядерних озброєнь [89, с. 386].

СНО-III не накладає обмежень на розгортання протиракетної оборони (ПРО), що стало однією з найбільш суперечливих проблем, з якою сторони стикнулися під час переговорів. Преамбула Договору містить юридично незобов'язуючі положення, в яких визнається, що сторони усвідомлюють наявність взаємозв'язку між стратегічними наступальними і стратегічними оборонними озброєннями, та що під час скорочення стратегічних ядерних озброєнь важливість цього взаємозв'язку зростатиме. За наполяганням США, у преамбулі було також відзначено, що наявні стратегічні оборонні озброєння не підривають ефективність стратегічних наступальних озброєнь сторін.

СНО-III містить детальні визначення і правила обчислення кількості розгорнутих стратегічних боєголовок у межах їх максимально дозволеної кількості. Нові правила враховують зміни у правилах підрахунку, що

використовувалися на підставі СНО-I, згідно з якими кожній МБР і БРПЧ ставилася у відповідність фіксована кількість боєголовок – у більшості випадків вона дорівнювала максимальній кількості головних частин з роздільними боєголовками індивідуального наведення (БГРІН), з якими ракета випробувалася, незалежно від того, що конкретна ракета могла бути оснащена меншою кількістю боєголовок. На відміну від цього, в СНО-III передбачено, що сторони повинні вести облік реальної кількості БГРІН, якими оснащені розгорнуті МБР і БРПЧ.

Що стосується важких бомбардувальників, то СНО-III успадкував підхід СНО-I, а саме: кожному літаку ставиться у відповідність фіксована кількість боєголовок. Проте згідно з СНО-III, кожен розгорнутий бомбардувальник, незалежно від того, оснащений він крилатими ракетами з ядерними боєголовками чи авіаційними ядерними бомбами, зараховується як такий, що несе одну боєголовку – навіть якщо літак спроможний нести значно більше бойове навантаження. Однією з підстав для застосування такого правила підрахунку, погодженого під час переговорів, стало те, що бомбардувальники, завдяки відносно тривалому часу польоту, не створюють такої ж загрози раптового нападу, як МБР або БРПЧ. Деякі неурядові експерти зазначають, що правило підрахунку бомбардувальників створює прогалину, яка дозволяє обом сторонам розгортати суттєво більшу кількість боєголовок, ніж зазначено в СНО-III [88, с. 343-344].

Одним із головних досягнень СНО-III стало подовження дії міжнародно-правового механізму взаємного контролю, запровадженого СНО-I. Обидві сторони підкреслили, що це стало важливим кроком у забезпеченні транспарентності та передбачуваності стану їх ядерних сил. Режим верифікації СНО-III ґрунтується на всеохоплюючій базі даних, в якій міститься інформація про кількість, дислокацію і технічні характеристики систем озброєнь та об'єктів, що підпадають під обмеження Договору. Він передбачає повідомлення, інспекції та демонстрації з метою підтвердження інформації у базі даних, а також моніторингу стану сил, на які Договором накладені

обмеження. Серед інших заходів Договір вимагає від сторін розміщувати на всіх ракетах, відповідних пускових установках і бомбардувальниках унікальні маркери (алфавітно-цифрові мітки), які мають використовуватися в повідомленнях про переміщення носіїв зброї до інших задекларованих об'єктів або про зміну стану їх боєготовності. Маркер має вноситися до повідомлення кожного разу, коли будь-які МБР, БРПЧ або важкий бомбардувальник переміщуються або змінюють статус. Договір визначає процедури, які дозволяють інспекторам переконатися в наявності маркера під час інспекції. Крім того, Договір дозволяє Росії і США продовжувати використання таких національних технічних засобів, як супутники та апаратура дистанційного зондування для збору даних про стратегічні сили кожної зі сторін [87, с. 324].

Положення СНО-III про інспекції і моніторинг суттєво спрощені з метою скорочення витрат на імплементацію Договору і зменшення оперативного навантаження від інспекційного процесу. СНО-III передбачає лише два види інспекцій, тоді як у СНО-I їх було дев'ять. Інспекції першого виду призначені для перевірок на базах МБР, підводних човнів, важких бомбардувальників і можуть проводитися кожною стороною до 10 разів на рік. Такі інспекції мають дві мети: підтвердити точність заявленої кількості та типів розгорнутих і нерозгорнутих на відповідних базах пускових установок, ракет і бомбардувальників; підтвердити, що кількість боєголовок, розміщених на розгорнутих МБР і БРПЧ, а також кількість ядерної зброї для розгорнутих важких бомбардувальників відповідають кількостям, зазначеним у базі даних Договору. Остання мета відображає зміну у правилах підрахунку боєголовок для ракет у СНО-III. Інспекції другого виду проводяться на інших об'єктах, де розміщуються нерозгорнуті пускові установки та ракети, і таких інспекцій може бути до 8 на рік. Головними цілями цих інспекцій є перевірка достовірності заявлених даних про кількість і типи нерозгорнутих пускових установок МБР і БРПЧ, ракет, які зберігаються, а також підтвердження факту невикористання попередньо заявлених об'єктів у цілях, що не відповідають Договору. Зі зменшенням загальної кількості визначених СНО-III інспекцій

спектр завдань кожної з них розширюється: в окремих випадках збір аналогічних даних у форматі згідно СНО-I потребував би 2-х інспекцій.

Переговори по СНО-III повинні були вирішити два головні спірні питання, пов'язані з механізмами контролю і моніторингу. Перше з них зумовлювалося небажанням Росії зберегти положення СНО-I стосовно обміну телеметричною інформацією про всі випробувальні пуски стратегічних ракет. Росія виступала проти збереження положення СНО-I про заборону кодування телеметричних даних, виходячи з її планів прийняття на озброєння нового покоління стратегічних ракет, тоді як США таких планів не мали. Зрештою, сторони погодилися до 5 разів на рік обмінюватися телеметричною інформацією про випробувальні пуски ракет у рамках заходів з підвищення прозорості і зміцнення довіри, – хоча ці дані й не потрібні для моніторингу дотримання обмежень, передбачених СНО-III. Другий пункт непорозуміння стосувався положень СНО-I про нагляд за мобільними МБР. У СНО-III сторони ухвалили вдосконалені процедури, згідно з якими нагляд за мобільними МБР буде здійснюватися з використанням унікальних маркерів, а інспектування на ракетних базах – у той же спосіб, що і стосовно інших систем. Сторони СНО-III також погодили заходи зі сприяння нагляду США за новими російськими мобільними ракетами за допомогою національних технічних засобів, насамперед супутників [88, с. 344-345].

Просування Росії і США в напрямку виконання передбачених СНО-III скорочень ядерної зброї має нерівномірний характер та вже у 2016 р. зусилля держав у сфері контролю над ядерним роззброєнням зайшли у глухий кут.

Справа полягає в досягненні різних результатів в ході імплементації СНО-III його сторонами. Дані, які за Договором збираються двічі на рік, у січні 2017 р. показали, що починаючи з лютого 2011 р., коли Договір набув чинності, до вересня 2016 р. США скоротили кількість розгорнутих стратегічних ракетних пускових установок на 201 одиниць, а кількість боєголовок до цих пускових установок – на 433 одиниць. Таким чином, США виконали договірні обмеження в обох цих категоріях. За той же період РФ скоротила розгорнуті

стратегічні сили на 13 одиниць пускових установок, проте збільшила кількість боєголовок на 259 одиниць (до 1796 одиниць). Крім того, після вступу в силу СНО-III Росія вже досягала кількості розгорнутих боєголовок, нижчої за граничний рівень (1550 одиниць), але згодом знову наблизилася до цього рівня. У 2016 р. деякі американські аналітики висловлювали стурбованість з приводу того, що збільшення Росією кількості розгорнутих боєголовок може свідчити про бажання Росії вийти з Договору і не дотримуватися граничної кількості у 1550 розгорнутих боєголовок; інші – що це збільшення було тимчасовим, зумовленим модернізацією в Росії ядерних сил, зокрема, заміною до 2018 р. старих атомних підводних човнів з балістичними ракетами (АПЧБР) на нові [89, с. 386-387]. На вересень 2017 р. кількість російських розгорнутих боєголовок скоротилися до 1561 одиниці [30, с. 296], а в лютому 2018 р. обидві сторони заявили про виконання умов СНО-III [52].

На цьому фоні у російсько-американських відносинах зберігалася напруга щодо тоді ще чинного ДРСМД, яка супроводжувалася взаємними обвинуваченнями в порушенні його положень. З припиненням дії ДРСМД держави опинилися у ситуації безпрецедентного, з часів «холодної війни», загострення двосторонніх відносин. У цій ситуації двом державам слід хоча б притримуватися зроблених політичних заяв, що вони не будуть ініціювати розгортання на території Європи заборонених ДРСМД.

Варто підкреслити, що чинність СНО-III спливає у лютому 2021 р., якщо сторони не домовляться про подовження його дії. Проте перспектива досягнення згоди на подальше скорочення ядерних озброєнь виглядає примарною. Наразі і РФ, і США демонструють готовність вийти з Договору. За таких обставин принагідно констатувати: міжнародно-правовий режим нерозповсюдження ядерної зброї загалом та контролю над ядерних озброєнням зокрема вступили у фазу напіврозпаду. Без продовження дії або заміни СНО-III на іншу угоду до 05.02.2021 р. у механізмі контролю над стратегічним ядерним озброєнням виникне «вакуум». Фактично США і Росія стоять на порозі нової гонки озброєнь, яка, на відміну від періоду «холодної війни», вона очевидно

буде доповнена суперництвом за наступальним і оборонним векторами стратегічних озброєнь, а також розвитком засобів кібервійни. Водночас в умовах відходу від біполярного світу з усією вірогідністю можна припустити, що гонка озброєнь набуде рис багатосторонньої із залученням до неї країн НАТО, Китаю, Індії, Пакистану, Північної і Південної Кореї, Японії і т. д.

Вважаємо, що у разі недосягнення консенсусу щодо продовження дії СНО-III, залишається альтернатива із проведенням переговорів про наступний договір. В цих умовах «миттєва» конкретизація обмежень ядерних озброєнь малоймовірна, але їх арсенали можна буде скоротити в індивідуальному порядку, хоча б демонстративно-символічно. Набагато важливіше створити ґрунт (прецедент) для обговорення предметної сфери майбутньої (потенційної) угоди. Тобто у держав залишається варіант щонайменше в індивідуальному порядку вживати заходів зі зниження ризику якщо не застосування ядерної зброї, то принаймні ескалації конфлікту. Поряд з цим варто узгодити заходи із транспарентності і розмежування систем ПРО на глобальну (для захисту від міжконтинентальних балістичних ракет) і регіональні (з метою захисту від балістичних і крилатих ракет середньої і малої дальності).

РОЗДІЛ II. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ КОНТРОЛЮ ЗА ЗНИЩЕННЯМ І НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯМ ХІМІЧНОЇ ЗБРОЇ

2.1. Конвенційне поняття хімічної зброї як об'єкту контролю у вимірі практики міжнародних відносин, національної безпеки та сучасних технологій

Виходячи з положень Конвенції про заборону хімічної зброї (КЗХЗ), хімічна зброя – це боєприпаси і пристрої, які за рахунок використання токсичного впливу хімікатів або їх прекурсорів (хімічних реагентів, що застосовуються у виробництві токсичних хімікатів) на живі організми викликають летальні випадки або іншу шкоду. Конвенційне визначення включає тільки токсичний вплив на людей і тварин та не охоплює вплив на рослини (наприклад, гербіциди). На переконання проф. М. Боте, спірним є питання про те, чи охоплюються Конвенцією хімічні речовини, застосування яких у звичайних умовах викликає лише тимчасове подразнення (приміром, сльозоточивий газ) [5].

Хімічну зброю можна визначити як хімічну речовину, яка призначена для застосування у військовій і невійськовій обстановці з метою знищити, нанести важкі ураження або іншим чином вивести з ладу людей, або порушити або зруйнувати природне середовище та національну економіку.

Хімічна зброя класифікується в залежності від її токсичних властивостей. Розрізняють такі групи:

– нервово-паралітичні отруйні речовини (смертельні), дія яких зумовлена інгібіцією ензиму холінестерази, що призводить до накопичення в рецепторах ацетилхоліну з блокадою передачі нервового імпульсу. Смерть настає в результаті дихального паралічу;

– задушливі отруйні речовини (смертельні) пошкоджують епітелій дихального тракту, викликаючи набряк легенів, порушення газообміну і, як наслідок, смерть від асфіксії;

– загальноотруйні отруйні речовини (смертельні), які порушують ферментну систему цитохромоксидази і пригнічують клітинне дихання. Центральна нервова система особливо чутлива до гіпоксії, що приводить до дихальної недостатності, коми та смерті. До цього типу отруйних речовин відносять такі речовини, як синильна кислота, хлороціан, арсин, фосфін. З них найчастіше використовують синильну кислоту і хлороціан. Вони впливають на гемоглобін, який втрачає здатність переносити кисень в клітини. Арсин і фосфін використовувалися ще в Першу світову війну для того, щоб «пробивати» захист протигаза, розігріваючи його пористий матеріал, змушуючи людини дихати розпеченим повітрям;

– шкірноаривні отруйні речовини роз'їдають тканину. Очі, шкіра і епітелій дихального тракту вражаються в першу чергу. Іприти – лужні речовини, які ушкоджують ДНК, викликаючи ефект, подібний до дії іонізуючої радіації – тривале стійке ураження кісткового мозку і лімфоїдних тканин. Дія може бути уповільненою, пошкоджені тканини надзвичайно чутливі до інфекції, і загоєння відбувається дуже повільно. Такі отруйні речовини відразу діють в усіх напрямках. Як отруйна речовина використовувався фосгеноксим, який в деяких випадках застосовувався в комбінації з іншими отруйними речовинами. Специфіка полягає в тому, що вони нерідко використовуються в багатьох країнах як поліцейські гази (наприклад, в димові шашки);

– психосоматичні отруйні речовини – сильнодіючі хімічні речовини, які порушують поведінку, та націлені на центральну нервову систему і викликають поведінкові розлади за рахунок стимуляції або пригнічення. Депресанти призводять до психічних розладів, в той час як стимулятори викликають галюцинації, параною і яскраво виражені зміни в поведінці;

– речовини, що застосовуються в боротьбі з масовими заворушеннями – це гази або аерозолі, призначені для спричинення дратівної дії на очі, шкіру,

легені при низькій токсичності. Сюди ж відносяться речовини, які викликають неприборкану і важку нудоту, роблячи людей безпорадними;

– речовини, що застосовуються проти рослин, діють або безпосередньо, знищуючи рослинність, або роблячи ґрунт непридатним для рослин [94, с. 82].

Багато промислових хімічних речовин токсичні для людини і навколишнього середовища. Однак більшість з них навряд чи буде використано в якості хімічної зброї через недостатню токсичність, неефективність, нестійкість, а також труднощі виробництва або зберігання. Промислові хімічні речовини, які можуть бути застосовані в якості хімічної зброї, включають арсин, аміак, сірководень, фосфін, оксихлорид фосфору, трихлорид фосфору, сірчистий ангідрид.

До хімічної зброї відносять і будь-яке обладнання, призначене спеціально для використання безпосередньо із застосуванням боєприпасів, які містять отруйну речовину. Наприклад, виливний авіаційний прилад буде боєприпасом, але сопло у нього буде спеціальним пристроєм, який призначений для того, щоб задіяти цей боєприпас.

Крім звичайного хімічної зброї, існує також застаріла хімічна зброя. До цієї категорії відносяться види отруйних речовин і засоби їх доставки, створені або до 1925 року, або між 1925 і 1946 роками, за умови, що вони втратили свої токсичні властивості. У такому випадку чинність Конвенції дозволяє розглядати їх як відходи, що підлягають утилізації.

До категорії залишеної хімічної зброї відносяться ті її види, які залишені на території однієї держави іншою державою. Ця додаткова характеристика потрібна для того, щоб розібратися, хто відповідає за цю хімічну зброю і її подальше знищення. Протилежна сторона повинна допомогти в утилізації, забезпечивши для цього необхідні умови.

Основне завдання контролю при ліквідації хімічної зброї полягає в кількісному визначенні змісту отруйних речовин і продуктів їх детоксикації в пробах досліджуваних об'єктів навколишнього техногенного середовища та оцінка їх відповідності нормативним рівням. Отримані дані служать підставою

для підтвердження факту знищення певної кількості і відповідного типу отруйних речовин, для забезпечення контролю за дотриманням технологічного регламенту процесу знищення отруйних речовин і за безпекою персоналу, інспекційних груп Організації із заборони хімічної зброї, населення і навколишнього середовища [68, с. 8].

Історія зусиль щодо заборони використання хімічної зброї бере свій початок з 1874 року, коли була прийнята Брюссельська декларація про заборону використання отрути та отруйних боєприпасів на війні. Ці зусилля після Першої світової війни призвели до укладення Женевського протоколу, підписаного 17 червня 1925 р. за ініціативою Ліги Націй [42]. У цьому випадку протокол забороняє використання отруйних, задушливих та інших аналогічних газів, усіх подібних рідин, матеріалів та приладів, а також бактеріальних засобів. У 1948 р. Комісія ООН зі звичайних озброєнь визначила хімічну зброю як одну з категорій зброї масового знищення, і питання про її заборону розглядалося в тому ж контексті, що і заборона біологічної зброї. Після підписання Конвенції про заборону біологічної та токсинної зброї в 1972 році та відокремлення питання про хімічну зброю, розпочалась робота над багатогалузевою угодою про заборону хімічної зброї.

У Протоколі, що був підписаний 1925 р., констатується, що застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів, так само як і будь-яких аналогічних рідин, речовин і процесів, справедливо буде засуджено суспільною думкою цивілізованого світу і передбачає, що Договірні Сторони визнають заборону застосування таких газів, і погодяться розповсюдити цю заборону на бактеріологічні засоби ведення війни.

Крім цього, Договірні Сторони докладуть всі свої зусилля до спонукання інших держав приєднатися до цього Протоколу, що впливає з мети, поставленої державами-учасниками Протоколу. Протокол розширив існуючу міжнародно-правову систему для заборони застосування на війні хімічної зброї. Проте, Протокол не міг вирішити всі проблеми, пов'язані з хімічним роззброєнням.

У ньому відсутні юридичні вимоги щодо заборони на продовження досліджень в області хімічної зброї, її виробництва і накопичення. Протокол створив норму, яка забороняє використання цієї зброї, проте не заборонив накопичення і її подальшу розробку. Він не виключає повністю можливості виникнення хімічної війни. У доповіді ООН «Хімічна і бактеріологічна (біологічна) зброю і наслідки її можливого застосування» зазначається, що можливе застосування на війні хімічних і бактеріологічних агентів слід розглядати як додаткову загрозу, яка може мати додаткові наслідки для змінного навколишнього нас середовища. Крім загрози, яку створює для людини цей вид зброї масового знищення, він надзвичайно небезпечний для навколишнього середовища, тому що практично неможливо забезпечити захист від нього ґрунту, природних водойм, рослинності і тваринного світу. Тому вилучення хімічної зброї з військових арсеналів держав, виключення самої можливості її застосування шляхом заборони виробництва і знищення накопичених запасів є одними з найбільш актуальних проблем в галузі роззброєння [94, с. 83].

Застосування хімічної зброї під час ірано-іракської війни в 1990 році дало новий політичний поштовх для активізації переговорів. Вони були успішно завершені у вересні 1992 року та відкриті для підписання 13 січня 1993 року Конвенцією про заборону розробки, виробництва, накопичення та використання хімічної зброї та про її знищення (КХЗ). Протягом 13-15 січня було підписано Конвенцію 129 країнами, включаючи Україну та найбільших власників хімічної зброї – США та Росію. Одночасно з процедурою підписання була створена Підготовча комісія (ПК) Організації по забороні хімічної зброї (ОЗХЗ).

КХЗ створює універсальну міжнародно-правову базу, яка визначає незаконну розробку, зберігання та використання хімічної зброї. КХЗ – це реальна угода щодо роззброєння. Це недискримінаційний міжнародний документ, що означає, що всі держави-учасниці, незалежно від своєї хімічної

зброї, мають рівні права та обов'язки щодо заборони, виготовлення та використання її.

КХЗ також здійснює регулювання виробництва, переробки та споживання хімічних речовин, які не є самі по собі хімічною зброєю, але можуть бути перетворені на таку зброю або використані для її виробництва. Це багаторазові хімічні речовини, які є цілком законними для цивільного використання.

КХЗ створює умови для держави-учасниці, в яких така держава може мати певні переваги перед державою, яка не бере участь. По-перше, передбачається встановлення обмежень на експорт та імпорт хімічних речовин до країн, що не є учасницями. По-друге, КХЗ передбачає допомогу проти загрози застосування хімічної зброї лише державам-учасникам Конвенції. КХЗ працює таким чином, щоб сприяти посиленню взаємної довіри, але не створює надмірних викликів законній хімічній промисловості, не загрожує інтересам національної безпеки та не загрожує ризику розголошення професійної таємниці, яка не пов'язана з виконанням КХЗ [91, с. 32].

КЗХЗ робить заборону всеосяжною в силу закріплення зобов'язань: 1) у сфері контролю над озброєннями: не розробляти, не виробляти, не набувати іншим чином, не накопичувати, не зберігати та не передавати хімічну зброю (ч. 1 ст. 1); 2) у галузі роззброєння: знищити хімічну зброю та об'єкти з її виробництва, що знаходяться у власності чи володінні або під юрисдикцією чи контролем держави-учасниці, а також залишену нею хімічну зброю на території іншої держави-учасниці (чч. 2-4 ст. 1); 3) у розрізі міжнародного гуманітарного права: не застосовувати хімічну зброю, включаючи хімічні засоби боротьби з заворушеннями, як засобу ведення війни (ч. 5 ст. 1) [9].

Особливістю КЗХЗ є ретельно розроблений механізм контролю за дотриманням її положень, для чого було створено міжурядову організацію – Організацію із заборони хімічної зброї (ОЗХЗ), в рамках якої діють її головні органи: Конференція держав-учасниць, Виконавча рада і Технічний секретаріат. Елементами механізму є: 1) звичайні перевірки (необхідного знищення, на предмет перепрофілювання деяких хімікатів з використання у

мирних цілях на військові потреби); 2) інспекції за наявності сумнівів щодо дотримання конвенційних зобов'язань (інспекції за вимогою); 3) реакція на недотримання конвенційних зобов'язань (забезпечення дотримання, врегулювання спорів); 4) національні заходи з реалізації конвенційних зобов'язань.

Розвиток способів отримання біологічних антидотів є важливою стратегічною задачею, спрямованою як на вирішення завдань оборонної здатності країни, так і на терапію побутових отруєнь пестицидами.

У сучасному світі вирішення проблем, пов'язаних з хімічною зброєю, має реалізовуватися в найрізноманітніших напрямках. Серед них необхідно виділити:

- розробку нових способів знищення хімічної зброї з дотриманням норм як екологічної безпеки, так і безпеки здоров'я персоналу, задіяного в реалізації цього завдання;

- розробку високочутливих способів детекції для чіткого і своєчасного виявлення бойових і побутових отруйних речовин;

- створення ефективних терапевтичних препаратів для профілактики отруєння речовинами, що відносяться до хімічної зброї;

- здійснення моніторингу поточної ситуації щодо виконання міжнародних угод про знищення запасів і можливі загрози застосування розміру ня хімічної зброї [9].

Дуже важливим напрямком слід вважати інформування суспільства, проте принциповим є забезпечення достовірності інформації і жорстка боротьба зі спекуляціями на тему використання хімічної зброї тими чи іншими державами або організаціями. Слід мати на увазі, що хімічна зброя в певному сенсі пов'язана з біологічною в тій її частині, коли безпосередньо активною субстанцією біологічної зброї є токсини, які продукують відповідні патогенні мікроорганізми.

Таким чином, можна стверджувати, що не тільки активна робота зі знищення хімічної зброї, а й ефективна реалізація комплексу науково-технічних

розробок в області терапії наслідків отруєння ним, а також комплекс заходів з моніторингу загроз виробництва і використання хімічної зброї допоможуть забезпечити безпеку всього світового співтовариства і окремих країн в сфері захисту від наслідків її застосування. Безумовно, є найбільш важливим та значущим суворий контроль за дотриманням усіх прийнятих на сьогоднішній день міжнародних конвенцій щодо незастосування і знищення хімічної зброї.

2.2. Конвенційні зобов'язання держав у рамках міжнародно-правового режиму всеосяжної заборони хімічної зброї та проблема їх виконання

Міжнародно-правова заборона хімічної зброї ґрунтується на Женевському протоколі про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів 1925 р. та Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993 р.

Станом на 11.12.2020 р. учасниками Женевського протоколу є 145 держав, у т. ч. Україна (з 07.08.2003 р.). Він забороняє застосування хімічної зброї (задушливих, отруйних або інших подібних газів) у збройному конфлікті. Серед сучасників Женевського протоколу, теоретиків і практиків, панувала думка, що заборона стосується застосування отруйних газів першими, а у відповідь на газову атаку держави мають право застосовувати отруйні хімікати, оскільки у Протоколі 1925 р. йдеться лише про застосування цих газів на полях битви [77, с. 351]. Проблемним моментом є також те, що дія Протоколу поширюється на випадки міждержавних збройних конфліктів. До того ж документ не передбачає механізму перевірки його дотримання.

Останній недолік частково був компенсований заснуванням резолюцією ГА ООН 42/37 (XLII) від 30.11.1987 р. з уточненнями, внесеними резолюцією ГА ООН 44/115 (XLIV) від 15.12.1989 р. [100], процедури розслідування Генеральним секретарем ООН у зв'язку з повідомленнями про можливе застосування забороненої зброї. Вади Женевського протоколу змусили

міжнародне співтовариство прийняти Конвенцію 1993 р. (Конвенція про заборону хімічної зброї, КЗХЗ), до якої станом на 11.12.2020 р. приєдналося 193 держави (Україна – з 16.10.1998 р.).

Різні процедури перевірки детально регулюються в Додатку з перевірки КЗХЗ. Завдання цієї складної системи полягає у встановленні балансу між різними відповідними інтересами. З одного боку, існує зацікавленість в ефективних заходах контролю, а з іншого – мають місце законні інтереси (безпека, промислові секрети, захист хімічних виробничих процесів), які обумовлюють необхідність прояву стриманості у плані контролю [5].

У контексті звичайної перевірки, пов'язаної зі знищенням хімічної зброї, першим її етапом є подача державно-учасницею КЗХЗ заяви (декларації) про наявність запасів, об'єктів залишеної хімічної зброї та виробничих підприємств, які є предметом регулярних інспекцій, здійснюваних інспекторами Технічного секретаріату ОЗХЗ.

Актуальність перевірки зміни цільового призначення хімічних сполук обумовлена тим, що практично всі хімікати, які можуть використовуватися для виробництва хімічної зброї, знаходять застосування у мирних цілях. Тому однією з проблем є перепрофілювання хімікатів із мирних цілей на військові. Додаток з перевірки містить кілька списків хімікатів, використання яких може коригуватися у такий спосіб. На зазначені в цих списках хімікати поширюється дія заходів контролю різної інтенсивності, де найбільш жорстким є контроль над хімікатами з найбільшим потенціалом застосування у збройних конфліктах. В ході здійснення таких перевірок виникають труднощі на національному рівні. Оскільки хімікати зазвичай знаходяться у розпорядженні приватного сектора, уряди повинні точно знати місце розташування всіх об'єктів, на яких знаходяться включені до списків хімікати, з тим щоб вони могли зробити необхідні заяви: «задекларувати» хімікати до знищення [5].

Якщо у держави-учасниці є сумніви щодо дотримання положень КЗХЗ будь-якою іншою договірною стороною, вона може звернутися із запитом про роз'яснення, а також із проханням провести виїзну інспекцію за місцем

розташування об'єкту, де ймовірно здійснюється сумнівна діяльність. Це необхідний елемент контрольного механізму, що доповнює звичайні процедури перевірки, які обмежуються раніше «заявленими» об'єктами. Звичайна інспекція не поширюється на діяльність, здійснювану за межами таких об'єктів. Інспекція за вимогою необхідна для усунення даного потенційного пробілу в системі контролю.

За загальними правилами будь-яка перевірка проводиться набраними на міжнародній основі співробітниками, членами Технічного секретаріату ОЗХЗ. Діють строгі правила щодо конфіденційності (Додаток з конфіденційності КЗХЗ [9]), включаючи процедуру врегулювання конкретного спору. Важливо гарантувати захист інтересів держав, де ця процедура здійснюється.

Якщо в ході інспекцій виявляються факти недотримання положень КЗХЗ, Технічний секретаріат повідомляє про це Виконавчу раду ОЗХЗ або навіть Конференцію держав-учасниць. У число заходів, які можуть бути прийняті для забезпечення дотримання положень Конвенції, входять різні варіанти впливу на державу-правопорушницю, зокрема призупинення дії її прав і привілеїв. Виконавча рада або Конференція можуть довести дану інформацію до відома ООН. РБ ООН може прийняти рішення про прийняття примусових заходів відповідно до глави VII Статуту ООН [5]. Крім цієї системи забезпечення виконання зобов'язань, КЗХЗ передбачає традиційну процедуру врегулювання міждержавних спорів.

Дія КХЗ в значній мірі залежить від вжиття державою на внутрішньому рівні заходів із реалізації положень Конвенції. До числа найважливіших із них належать: заборона фізичним і юридичним особам, які знаходяться на території чи під юрисдикцією держави, здійснювати діяльність, заборонену самій державі згідно Конвенції; криміналізація діянь за порушення вищезазначеної заборони; введення до національного законодавства положень, що забезпечують сприяння з боку приватного сектора у здійсненні інспекційних перевірок міжнародними ad hoc органами; заснування національного органу з метою ефективної взаємодії держави з ОЗХЗ [9].

На поточний момент лише 4 держави не приєдналися до КЗХЗ: Ізраїль, Південний Судан, Єгипет і Північна Корея. В арифметичному еквіваленті, за даними ОЗХЗ, станом на 30.09.2020 р. знищено 98,37% заявлених світових запасів хімічної зброї. Ситуація із ліквідацією хімічної зброї державами, які нею зараз володіють, виглядає наступним чином: Японія і Китай згідно плану ліквідації залишеної після Другої світової війни японської хімічної зброї повністю знищать її запаси до 2022 р. [25]; США – не пізніше вересня 2023 р. [34]; Росія – не пізніше 2020 р. [46] (план виконано достроково – у вересні 2017 р. [33; 44]).

Найбільш складна і неоднозначна ситуація залишається у відношенні Сирії (для якої КЗХЗ вступила в силу з 14.10.2013 р.) через інциденти з використанням хімічної зброї в ході громадянської війни: в Гуті (передмістя Дамаску; 21.08.2013 р.); населених пунктах Талменес (21.04.2014 р.), Сармін (16.03.2015 р.), Кменас (16.03.2015 р.), Мареа (21.08.2015 р.), Марат Ум-Хош (16.09.2016 р.), Хан-Шейхун (04.04.2017 р.), Дума (07.04.2018 р.) та ін.

Рішенням Виконавчої ради ОЗХЗ від 27.09.2013 р. про ліквідацію сирійської хімічної зброї [12], підтриманим резолюцією РБ ООН 2118 від 27.09.2013 р. [103], передбачалося її знищення протягом першого півріччя 2014 р. З цією метою до 23.06.2014 р. із території Сирії були вивезені всі компоненти хімічної зброї [36], що були ліквідовані в 2015 р. [12]. Держава продовжує доповідати про виконання первинного рішення Виконавчої ради від 27.09.2013 р. Зокрема, протягом 2017 р. були остаточно знищені всі заявлені Сирією колишні об'єкти з виробництва хімічної зброї [39; 40].

Проте залишається невирішеною низка гострих питань, пов'язаних з уточненням первісної декларації уряду Сирії згідно КЗХЗ та застосуванням на її території хімічної зброї. Для цих цілей в рамках ОЗХЗ у 2014 р. було засновано дві спеціальні місії:

1) Місія ОЗХЗ з уточнення первісної декларації Сирії за статтею 3 Конвенції – для перевірки повноти декларування військово-хімічного потенціалу держави [60] (хоча сирійський уряд послідовно демонстрував

безпрецедентну відкритість, що неодноразово підтверджувалося в документах ОЗХЗ і ООН);

2) Місія зі встановлення фактів застосування хімічної зброї в Сирії [32]. В даний час обидві місії продовжують свою роботу.

На підставі резолюції РБ ООН 2235 від 07.08.2015 р. [104] почав роботу Спільний механізм ОЗХЗ-ООН із розслідування випадків застосування хімічної зброї в Сирії, якому резолюцією РБ ООН 2319 від 17.11.2016 р. [105] було продовжено мандат до 17.11.2017 р. Механізм мав на меті встановити винних у відповідних злочинах та представив свої висновки до РБ ООН у семи доповідях. Перші дві доповіді мали здебільшого інформативний характер [18; 48]. Третя доповідь [63] містила висновки щодо причетності військових сил Сирії до застосування хлору в населених пунктах Талменес і Сармін (ця позиція не набула одностайної підтримки серед держав через непереконаливість доказів) та вини міжнародної терористичної організації Ісламська держава Іраку та Леванту (ІДІЛ) у використанні іприту в населеному пункті Мареа. У четвертій доповіді [19] вина за застосування хлору в населеному пункті Кменас знову покладалася на урядові сили; ще за 5 інцидентами Спільний механізм дійшов висновку про суперечливість чи недостатність поданих матеріалів, а тому припинив розслідування. П'ята доповідь [16] фактично дублювала висновки двох попередніх. Шоста доповідь [52] через зміну керівництва Спільного механізму носила технічний характер. У зв'язку із застосуванням зарину в населеному пункті Хан-Шейхун Великобританія, Франція та США звинуватили збройні сили Сирії у черговій хімічній атаці, незважаючи на повну ліквідацію Сирією запасів хімічної зброї на той момент. Західні держави без санкції РБ ООН нанесли ракетного удару по авіабазі «al-Shairat», де на їх думку знаходилися хімікати. У сьомій доповіді [49] відповідальність за застосування зарину в Хан-Шейхуні була покладена на сирійські власті, а іприту в Марат Ум-Хоші – на ІДІЛ. Аргументи в доповіді вибудовувалися однобоко, так як Спільний механізм використовував у своїй роботі результати діяльності Місії зі

встановлення фактів застосування хімічної зброї в Сирії, яка великою мірою спиралася на дані сирійських опозиційних сил.

Спільний механізм ОЗХЗ-ООН не зміг стати аполітичною структурою і, відповідно, скористатися належним чином наявним технічним інструментарієм і потужним експертним потенціалом. Мандат на його функціонування не був продовжений на чергову каденцію.

У зв'язку з хімічною атакою в м. Дума (07.04.2018 р.), за якою прослідували звинувачення сирійських опозиційних сил у застосуванні урядовими військами отруйних речовин, Місія зі встановлення фактів застосування хімічної зброї в Сирії у своєму попередньому звіті прийшла до висновку про відсутність у пробах плазми та з навколишнього середовища слідів фосфорорганічних (нервово-паралітичних) отруйних речовин чи продуктів їх розпаду [24].

Якщо абстрагуватися від проблематики ліквідації сирійських арсеналів хімікатів, то зі знищенням заявленої державами-учасницями КЗХЗ хімічної зброї дотримання конвенційних норм очевидно буде сфокусовано *de facto* не на зобов'язаннях у галузі роззброєння («хімічної» демілітаризації), а на зобов'язаннях у сфері контролю над хімічним озброєнням. Актуалізується перевірка виробництва хімічної продукції, експлуатації обладнання і технологій незалежно від їх використання у мирних чи військових цілях. При цьому Конвенція містить істотні прогалини щодо перевірки відсутності виробництва хімічної зброї на промислових об'єктах подвійного призначення.

Досягненню цілей КЗХЗ серйозну небезпеку створює поява у галузі хімічної промисловості прогресивних технологій: хімічних мікрореакторів [65], біотехнологічних процесів [64], нанотехнологій [64] тощо. Вони відкривають перед державами перспективу приховування виробництва хімічної зброї без потреби будівництва спеціалізованих об'єктів для цих цілей. Причому кількість відомих науці хімічних сполук, як і тих із них, які можуть бути синтезовані в майбутньому, обраховується мільйонами [31], але лише близько 100 тис. із контролюються згідно з КЗХЗ [20]. На цьому фоні у ряді держав в рамках

програм хімічного і біологічного захисту проводяться експериментальні дослідження речовин з новими токсичними властивостями (фізіологічно активні речовини), завдяки яким може більш ефективно уражатися людина (гарантоване потрапляння в організм, у т. ч. у конкретний орган; швидке подолання імунітету організму-мішені тощо) [6; 20; 64].

Примітно, що КЗХЗ не обмежує проведення наукових досліджень у сфері токсичних хімікатів, оскільки кожна держава в праві, з урахуванням положень Конвенції, розробляти, виробляти, набувати іншим чином, зберігати, передавати і використовувати токсичні хімікати і їх прекурсори в не заборонених Конвенцією цілях: промислових, сільськогосподарських, дослідних, медичних, фармацевтичних та інших мирних цілях; цілях, безпосередньо пов'язаних із захистом від токсичних хімікатів і від хімічної зброї; воєнних цілях, не пов'язаних із застосуванням хімічної зброї, і які не залежать від використання токсичних властивостей хімікатів як засобів ведення війни; правоохоронних цілях, включаючи боротьбу із заворушеннями у країні (ч. 9 ст. 2, ч. 1 ст. 5) [9].

Коли країна приєднується до КЗХЗ, вона повинна заявити про наявність і передачу іншим державам хімічної зброї та надати інформацію про виробництво зброї, включаючи розташування і стан виробничих потужностей. Конвенція була розроблена таким чином, щоб у сторін була можливість продемонструвати її дотримання за допомогою інспекцій і звітів про перевірку. Учасники намагалися підкреслити, що ОЗХЗ не є примусовим роззброювальним органом, і заходи в разі недотримання КЗХЗ повинні прийматися головним чином СБ ООН. Зазвичай достовірність заяв держав-учасниць перевіряють за допомогою інспекцій на місцях.

Усі держави-учасниці зобов'язані знищити наявні запаси хімічної зброї (якщо вони є) протягом 10 років з моменту набрання чинності КХЗ, який може бути продовжений ще на два роки за винятком деяких випадків. У цей період інтерес світового співтовариства буде зосереджений на інспектуванні процесу знищення існуючих запасів хімічної зброї, підготовці кваліфікованого

персоналу інспекції та міжнародної організації – ОЗХЗ, а також запровадженні інспекцій хімічних компаній.

Кожна держава-учасниця в ході транспортування, відбору проб, зберігання та знищення хімічної зброї приділяє першочергову увагу дотриманню режиму безпеки людей та захисту навколишнього середовища. Кожна держава-учасниця здійснює транспортування, відбір проб, зберігання та знищення хімічної зброї відповідно до своїх національних стандартів щодо безпеки та викидів.

Будь-яка держава-учасниця, на території якої є хімічна зброя, що перебуває у власності або володінні іншої держави або розміщена в будь-якому місці під юрисдикцією або контролем іншої держави, має докласти максимум зусиль до того, щоб забезпечити видалення цієї хімічної зброї з її території не пізніше, ніж через один рік після набрання для неї чинності цією Конвенцією. Якщо вона не вилучена протягом одного року, то держава-учасниця може просити Організацію та інші держави-учасниці про надання допомоги у знищенні цієї хімічної зброї.

Кожна держава-учасниця зобов'язується співпрацювати з іншими державами-учасниками, які на двосторонній основі або через Технічний секретаріат запитують інформацію чи допомогу щодо способів і технологій безпечного та ефективного знищення хімічної зброї.

Кожна держава-учасниця покриває витрати зі знищення хімічної зброї, яку вона зобов'язана знищити. Вона також покриває витрати з перевірки зберігання і знищення цієї хімічної зброї, якщо Виконавча рада не прийме іншого рішення. Якщо Виконавча рада вирішить обмежити прийняті Організацією заходи перевірки, то витрати на додаткову перевірку та контроль з боку Організації покриваються відповідно до шкали внесків Організації Об'єднаних Націй.

Кожна держава-учасниця зобов'язується надавати допомогу через Організацію та з цією метою обрати один або більше з таких заходів:

– сплачувати внески до добровільного фонду допомоги, який повинен бути створений Конференцією на її першій сесії;

- укласти угоду щодо можливості надання допомоги у разі вимоги;
- оголосити не пізніше ніж через 180 днів після вступу для неї чинності цією Конвенцією, яку допомогу вона могла б надати Організації.

Кожна держава-учасниця в порядку здійснення свого національного суверенітету має право вийти з цієї Конвенції, якщо вона вирішить, що надзвичайні події, що стосуються предмета цієї Конвенції, поставили під загрозу найвищі інтереси країни. Вона повідомляє про такий вихід за 90 днів всіх інших держав-учасників, Виконавчу раду, депозитарія і Раду Безпеки Організації Об'єднаних Націй. Таке повідомлення включає виклад надзвичайних подій, які вона розглядає як такі, що поставили під загрозу її найвищі інтереси.

Вихід держави-учасниці з цієї Конвенції ніяким чином не зачіпає обов'язки держав продовжувати виконання зобов'язань, взятих відповідно до відповідних норм міжнародного права, і зокрема відповідно до Женевського протоколу 1925 року.

Кожна держава-учасниця має право здійснювати запит на проведення інспекції на місці будь-якого об'єкта або пункту на території або в будь-якому іншому місці під юрисдикцією або контролем будь-якої іншої держави-учасниці виключно з метою з'ясування та урегулювання будь-яких питань, що стосуються можливого недотримання положень Конвенції, а також домагатися негайного проведення цієї інспекції в будь-якому місці інспекційною групою, яка призначається Генеральним директором.

Кожна держава-учасниця зобов'язана обмежувати запит на інспекцію рамками Конвенції та подавати у запиті на інспекцію всю відповідну інформацію, на основі якої виникла стурбованість стосовно можливого недотримання Конвенції. Кожна держава-учасниця утримується від необґрунтованих запитів на інспекцію, турбуючись про те, щоб уникнути зловживань. Інспекція за вимогою проводиться виключно з метою встановлення фактів, що мають відношення до можливого недотримання.

Кожна держава-учасниця відповідно до своїх конституційних процедур вживає необхідних заходів щодо виконання своїх зобов'язань відповідно до Конвенції. Зокрема, вона:

- забороняє фізичним та юридичним особам, які перебувають будь-де на її території або в будь-якому іншому місці під її юрисдикцією, як це визнано міжнародним правом, проводити будь-яку діяльність, що забороняється державі-учасниці Конвенцією, в тому числі приймає кримінальне законодавство стосовно такої діяльності;

- не дозволяє проводити в будь-якому місці під її контролем будь-яку діяльність, що забороняється державі-учасниці цією Конвенцією;

- поширює своє кримінальне законодавство на будь-яку діяльність, що забороняється державі-учасниці Конвенцією, яка проводиться будь-де фізичними особами, що володіють її громадянством, відповідно до міжнародного права.

Кожна держава-учасниця співпрацює з іншими державами-учасниками і надає у відповідній формі правову допомогу, з тим щоб полегшити виконання зобов'язань.

Кожна держава-учасниця в ході виконання своїх зобов'язань за цією Конвенцією приділяє першочергову увагу забезпеченню безпеки людей та захисту навколишнього середовища і відповідно співпрацює з іншими державами-учасниками в цьому відношенні. Також в ході знищення об'єктів з виробництва хімічної зброї кожна країна-учасниця приділяє першочергову увагу дотриманню режиму безпеки людей та захисту навколишнього середовища. Кожна держава-учасниця знищує об'єкти з виробництва хімічної зброї відповідно до своїх національних стандартів щодо безпеки та викидів.

2.3. Міжнародно-правові проблеми статусу та діяльності Організації із заборони хімічної зброї

Одним з найважливіших показників ефективності Організації із заборони хімічної зброї є ефективність системи міжнародного інспектування, що безпосередньо пов'язано і з ефективністю Конвенції. Ефективність застосування системи перевірки створює впевненість у дотриманні Конвенції.

Особливістю ОЗХЗ є те, що її основною метою є контроль за роззброєнням та нерозповсюдженням хімічної зброї. Організація оцінює повноту виконання державами зобов'язань щодо Конвенції і в необхідних випадках вказує порядок дій по їх виконанню. Її функції не існують у відриві від Конвенції, яка являє собою детальний регулятор взаємодії між державами-учасниками і ОЗХЗ. У сучасній практиці міжнародних організацій нечасто можна зустріти прецедент, коли діяльність організації настільки детально регламентована. Подібний метод регулювання не випадковий і виправдовується характером Конвенції про заборону хімічної зброї.

З одного боку, дозволивши глибоке проникнення міжнародного права в область суто внутрішніх справ і поставивши національну хімічну промисловість під контроль міжнародної організації, держави, з іншого боку, постаралися забезпечити передбачуваність цього проникнення через деталізацію напрямків і порядку здійснення діяльності ОЗХЗ. Ймовірно, що в цьому полягає один з найважливіших чинників ефективності діяльності ОЗХЗ.

Ряд західних експертів вважає, що ОЗХЗ може являти собою модель для міжнародних організацій, що виконують наглядові функції і забезпечують контроль за дотриманням виконання зобов'язань в галузі контролю над озброєннями.

Група інспекторів ОЗХЗ проводить діяльність з перевірки в усьому світі, причому в деяких випадках – на безперервній основі. Процес перевірки проводиться в об'єктивний та прозорий спосіб; забезпечується рівноправний

підхід до всіх держав-учасників, і приділяється належна увага інтересам Національної безпеки кожної держави-учасниці.

Чисельність інспекційної групи істотно змінюється в залежності від категорії об'єкта, що перевіряється, і виду інспекції. Склад кожної групи також залежить від категорії об'єкта. Наприклад, для групи, що направляється з метою перевірки знищення хімічної зброї, можуть знадобитися фахівці, які мають досвід в таких галузях, як хімічна зброя і технологія боєприпасів, технологія хімічного виробництва, аналітична хімія і охорона здоров'я, техніка безпеки. З іншого боку, група, яку направляють для перевірки підприємства хімічної промисловості, може включати фахівців в області технології хімічного виробництва, промислової хімії, матеріально-технічного забезпечення хімічного виробництва і аналітичної хімії.

Якщо умови в виробничій зоні не дозволяють провести аналіз проб, то ці проби можуть бути спрямовані за межі об'єкта в спеціально призначені лабораторії для проведення аналізу. Для того щоб отримати статус призначеної лабораторії ОЗХЗ, лабораторія в державі-учасниці повинна домогтися високих показників в ряді кваліфікаційних перевірок, проведених ОЗХЗ, і регулярно брати участь в таких перевірках для підтримки цього рівня. Якщо проба повинна бути спрямована для аналізу за межами об'єкта, дотримуються строгі процедури, з тим щоб гарантувати безперервність ланцюга збереження, а також не допустити несанкціонованого втручання і забезпечити анонімність проби.

Велика частка інспекційної діяльності – близько 60% інспекцій – здійснюється на об'єктах, пов'язаних з хімічною зброєю. На об'єктах, де проводиться знищення хімічної зброї, постійно присутні інспектори, змінюючись на ротаційній основі. Контроль здійснюється цілодобово за допомогою спеціальної апаратури. Вона містить в собі автоматизовані системи телевізійного спостереження за процесом знищення, контролю технологічних параметрів, моніторингу навколишнього середовища, відбору та аналізу проб. Інспекційна група офіційно підтверджує дані про кількість знищеної хімічної зброї на об'єкті. Регулярно проводяться також інспекції для перевірки

знищення і конверсійної діяльності колишніх об'єктів з виробництва хімічної зброї. Перевіряються також і об'єкти, де вона зберігається.

ОЗХЗ успішно виконує своє головне завдання – контроль за дотриманням заборони хімічної зброї, ліквідацією його запасів, знищенням або конверсією колишніх об'єктів з його виробництва і за хімічною промисловістю. Наявний в ОЗХЗ технічний секретаріат здійснює заходи перевірки, передбачені згідно з Конвенцією, отримує і систематизує відповідну інформацію. Технічний секретаріат підтримує постійний зв'язок з національними органами держав-учасниць з питань виконання Конвенції. Головним інструментом перевірки є Інспекторат, який входить структурно до складу Технічного секретаріату. Ці підрозділи комплектуються кваліфікованими і добре підготовленими співробітниками, які безпосередньо здійснюють інспекційну діяльність в державах-учасниках.

Всі інспектори ОЗХЗ є громадянами держав-учасниць Конвенції. Технічний секретаріат ОЗХЗ завчасно направляє всім державам-учасникам списки запропонованих для призначення на посади інспекторів для узгодження з наданням докладної інформації про їх кваліфікації, послужний список, громадянство і т. д. Інспекторам, узгодженим державою-учасницею, видаються багаторазові в'їзні/виїзні візи, що дозволяють безперешкодно здійснювати інспекційну діяльність. Термін їх дії складає не менше 2 років. У держави-учасниці є право відвести кандидатуру будь-якого інспектора або співробітника Технічного секретаріату ОЗХЗ.

Для проведення інспекцій використовується спеціальне інспекційне обладнання (засоби індивідуального захисту, прилади хімічної розвідки, комп'ютери, радіостанції, телефони, факси, аналітичне обладнання тощо), перелік якого затверджується Конференцією держав-учасниць ОЗХЗ. Держава-учасниця має право в присутності членів інспекційної групи оглядати обладнання в пункті в'їзду і перевіряти його відповідність конкретного виду інспекції. В окремих випадках, держава-учасниця, що інспектується, може заборонити використання того чи іншого обладнання, якщо вважає, що його

використання може завдати шкоди безпеці об'єкта, що інспектується, або якщо воно не відповідає цілям інспекції, не має задовільної супровідної документації (відповідний технічний опис, характеристики приладів, їх можливості, наприклад, дальність зв'язку радіостанції і т. д.). В цьому випадку одиниці обладнання, які не допускаються на об'єкт інспекції, вилучаються і зберігаються в пункті в'їзду/виїзду під двома печатками до моменту завершення інспекції та повернення інспекційної групи в пункт в'їзду-виїзду [91, с. 42].

Незважаючи на те, що в Конвенції детально викладаються зобов'язання кожної держави-учасниці, вона не є документом прямої дії. Тонкощі здійснення Конвенції стають особливо очевидними на національному рівні. Це впливає з пункту 1 статті VI Конвенції, в якому говориться: «Кожна держава-учасниця має право, з урахуванням положень цієї Конвенції, розробляти, виробляти, придбавати, зберігати, передавати і використовувати токсичні хімікати та їх прекурсори в цілях, які не забороняються згідно з Конвенцією». Це означає, що навіть ті держави-учасники, які не мають хімічної зброї і не здійснюють хімічну промислову діяльність, що підлягає оголошенню, залучені в торгівлю регульованими хімікатами і, отже, підпадають під викладені в Конвенції міри перевірки. Досвід виконання Конвенції показав недостатність простого включення міжнародних зобов'язань держави за Конвенцією в її національне законодавство. Повинен бути також ефективний механізм забезпечення дотримання законів.

Відповідно до пункту 1 статті VII Конвенції, для забезпечення виконання цієї вимоги кожна держава повинна прийняти законодавство, що дозволяє здійснювати кримінальне покарання порушників Конвенції, а також відповідно до своєї конституції вживати необхідних заходів щодо виконання умов Конвенції на національному рівні.

Згідно з пунктом 5 статті VII Конвенції кожна держава-учасник має інформувати ОЗХЗ про такі законодавчі й адміністративні заходи. Крім того, відповідно до пункту 4 статті VII Конвенції, кожна держава-учасник має

призначити або заснувати Національний орган, який виступає в якості національного координаційного центру для ефективного зв'язку з ОЗХЗ та іншими державами-учасниками і органу, який забезпечує координацію і внутрішню перевірку здійснення Конвенції на національному рівні. Повідомлення про створення Національного органу держава-учасник має надіслати до ОЗХЗ під час вступу для нього в силу Конвенції. Робота ОЗХЗ щодо забезпечення дотримання Конвенції проводиться і здійснюється, в основному, у вигляді проектів з розширення розуміння значення цих питань державами, які підписали Конвенцію.

Отже, з розвитком технологій та дослідницьких методів у хімічній промисловості зростає ризик створення нового покоління хімічної зброї, існування якої формально перебуватиме в межах нормативного поля КЗХЗ. Водночас, у Конвенції прописана гнучка процедура розширення переліку токсичних хімікатів, що акумулюються у трьох Списках (Додаток з хімікатів [9]), згрупованих за ступенем небезпеки, яку вони становлять для предмету і цілей Конвенції.

На нашу думку, синтезовані токсичні сполуки, що потенційно можуть стати хімічною зброєю, необхідно включати до таких Списків (бажано до Списку 1, щодо якого застосовується жорсткий контроль, включаючи встановлення обмежень щодо максимального обсягу виробництва). На жаль, держави-учасниці не задіюють цей інструментарій через високу ймовірність розкриття інформації про молекулярну структуру сполук, чим можуть скористатися терористичні групи чи розповсюджувачі хімічної зброї як фактичні їх посередники. Однак, налагоджена система перевірки на основі існуючих переліків хімічних препаратів а пріорі здатна реагувати на технологічні зміни у процесі виробництва відповідних речовин. Про одну з небагатьох ініціатив з боку держав стосовно внесення змін до Списку 1 нещодавно вже заявляла Виконавча рада ОЗХЗ [43].

Каталізатором поширення хімічної зброї є популярні за кордоном дослідження довкола створення т. зв. зброї нелетальної дії на хімічній основі як

засобу боротьби із заворушеннями, яка формально не підпадає під заборону згідно КЗХЗ [64]. Неможна виключати того, що такі дослідження супроводжуватимуться отриманням хімікатів, які за своїми фізико-хімічними і токсичними властивостями можуть бути віднесені до хімічної зброї нового покоління (1), або ж матиме місце приховування цілеспрямованого пошуку нових смертельних отруйних речовин під виглядом дозволених конвенцією робіт (2).

На думку експертів, незважаючи на зусилля ОЗХЗ, можливість порушення основних положень Конвенції зберігається. Цьому певною мірою сприяє той факт, що механізм інспекцій за вимогою, передбачений Конвенцією, залишається досі невикористаним. Після того, як більша частина оголошеної в світі хімічної зброї буде знищена, головний аспект здійснення Конвенції переміститься від роззброєння до нерозповсюдження або запобігання спроб придбання хімічної зброї в майбутньому. Ключовим елементом цього завдання є контроль виробництва хімічної продукції, використання виробничого устаткування і технологій, які мають як мирне, так і військове використання. На жаль, Конвенція містить досить значні прогалини щодо перевірки відсутності виробництва хімічних речовин на промислових об'єктах подвійного призначення будь-якої країни.

Конвенція передбачає зручну процедуру для розширення всіх списків токсичних хімікатів, так що система перевірки може реагувати на технологічні зміни, але держави-учасники так і не вирішуються використовувати її, а потенційні держави-претенденти для вступу до Конвенції тим більше. Однією з причин подібного небажання є те, що додавання нових токсичних хімікатів і їх прекурсорів в Списки Конвенції може розкрити інформацію, наприклад, про молекулярну структуру цих сполук, чим можуть скористатися ймовірні розповсюджувачі хімічної зброї і терористи. Крім того, Конвенцією передбачено, що «...кожна держава-учасник в порядку забезпечення свого національного суверенітету має право вийти з цієї Конвенції, якщо вирішить, що надзвичайні події, що стосуються предмета цієї Конвенції, поставили під

загрозу найвищі інтереси країни...» (Стаття XVI, пункт 2 Конвенції). Проте з великою часткою ймовірності можна припускати, що якщо держава виходить з Конвенції, то, значить, вона вже має певний потенціал хімічної зброї, інакше цей вихід не має сенсу. Поряд з цим, Конвенція передбачає непорушне право всіх країн на захист від хімічної зброї. Виражений в такий категоричній формі право на захист може означати тільки одне – що в військових конфліктах найближчого майбутнього загроза застосування хімічної зброї певною мірою зберігається.

Серйозну небезпеку для цілей Конвенції є поява гнучких хімічних виробничих технологій (включаючи багатоцільові заводи, хімічні мікрореактори і біотехнологічні процеси), оскільки вони дають можливість державам купувати «приховану» або «віртуальну» здатність виробляти агенти хімічної зброї без необхідності будувати спеціалізовані об'єкти для цих цілей. Слід зазначити, що вимоги Конвенції не обмежують досліджень в області токсичних хімікатів, в тому числі мають ряд властивостей, порівнянних з основними компонентами хімічних речовин – високотоксичними отруйними речовинами [67].

Особливої уваги потребує той факт, що тенденційні підходи США і їх союзників, що ведуть до зниження ефективності і підриву основ прийнятої Конвенції, до теперішнього часу зберігаються. Так, США мають намір зберегти частину своїх запасів наступального військово-хімічного потенціалу всупереч безумовній вимозі Конвенції про ліквідацію усієї хімічної зброї. В даний час відбувається розмивання узгодженого в Конвенції режиму міжнародної перевірки підприємств хімічної промисловості, встановлення «подвійного стандарту», мінімізація інспекційного тягаря для підприємств хімічної промисловості в США і союзних їм країнах, де розташовані найбільш небезпечні для цілей Конвенції підприємства, і інтенсифікація перевірок в інших країнах. З боку США здійснюються спроби створити правові рамки, які дозволяли б їм офіційно направляти інспекційну діяльність ОЗХЗ, замовляти інспекції тих чи інших промислових об'єктів в інших країнах, які цікавлять

США, а також делегувати на такі інспекції під прапором ОЗХЗ якомога більше американських інспекторів.

Керівництво США і Заходу відмовляється від даної обіцянки про зняття експортних обмежень на торгівлю хімікатами в мирних цілях для держав, які сумлінно виконують свої зобов'язання за Конвенцією. Є передумови вважати, що дана політика спрямована на забезпечення американського домінування в ОЗХЗ. При цьому, здійснюється протидія створенню в ОЗХЗ власного ефективного потенціалу для надання допомоги державам, які постраждали від застосування хімічної зброї, а також механізмів розслідування таких випадків.

Необхідно все ж зазначити, що ряд європейських країн, вважаючи, що нелетальні засоби на хімічній основі в тій чи іншій мірі підпадають під дію Конвенції, пропонують розробити і прийняти міжнародні договірно-правові норми, які регулювали б розробку, поширення і застосування зброї нелетальної дії. Однак такі пропозиції нагтовхуються на протидію з боку США та Ізраїлю, які не визнають на офіційному рівні очевидні для фахівців в даній області проблеми. Це пов'язано з тим, що і в умовах дії обмежень Конвенції США на державному рівні залишили за собою право на застосування в ряді випадків нелетальних засобів на хімічній основі.

Особливу занепокоєність викликає той факт, що хімічна зброя використовується в провокаційних цілях не тільки терористичними організаціями, а й спецслужбами держав, які на словах проголошують безумовну відданість Конвенції про заборону даного виду зброї.

Таким чином, незважаючи на дію Конвенції про заборону хімічних речовин, в даний час в світі зберігається реальна небезпека використання його для досягнення як військових, так і терористичних цілей.

Конвенція із заборони хімічної зброї розроблялася як безстроковий міжнародний договір, що забезпечує процеси хімічного роззброєння і створення умов для неможливості появи нових видів хімічної зброї, їх поширення і використання у бойових цілях. Безумовно, на першому етапі завдання знищення існуючих запасів цієї зброї була найважливішою. Але після

завершення знищення всіх запасів хімічної зброї в світі Конвенція повинна продовжити виконання своєї ролі в повному обсязі.

Останні досягнення науково-технічного прогресу створили нові умови і передумови, які ускладнюють міжнародний контроль процесів хімічного роззброєння. Настав момент, коли необхідно провести аналіз відповідності існуючих положень Конвенції реаліям сьогодення і оцінити потенціал документа за рішенням проблем, які можуть виникнути в майбутньому.

До теперішнього часу виявлено такі основні тенденції, які вимагають свого розгляду і виявлення заходів для їх ефективного вирішення в рамках здійснення цього міжнародного договору в майбутньому:

- синтез нових токсичних хімікатів, які не відображені в списках згідно з Конвенцією;
- поява нових токсичних хімікатів (інкапасітантів), що мають тимчасовий ефект ураження;
- впровадження гнучких виробничих ліній в хімічній промисловості, що дозволять в короткий термін перепрофілювати підприємство для виробництва нової продукції;
- складність практичного використання існуючого в Конвенції механізму інспекції за вимогою.

Всім відомо, що в цілях, не пов'язаних з хімічною зброєю, в багатьох науково-дослідних центрах світу синтезуються сотні нових токсичних речовин, в тому числі високотоксичних з нетрадиційними механізмами вражаючої дії, які не входять до наявних списків хімікатів по Конвенції. Звичайно, більшість нових хімікатів не може бути використано для створення хімічної зброї. Однак можливості бінарної технології розширюють діапазон небезпечних хімікатів для цілей Конвенції.

Зарубіжні експерти стверджують при цьому, що конвенційна основа заборони на хімічну ЗМЗ може бути підірвана. Зрештою, відсутнє і визначення поняття нелетального токсичного хімікату [62]. Підходи до створення і застосування хімічної зброї нелетальної дії найповніше реалізовані у США, де

ця зброя розробляється з 1993 р. [69; 74, с. 13, 17-18], а також країнах-членах НАТО [74, с. 13], Ізраїлі, Китаї та Індії [70]. Варто погодитися із позицією про передчасність включення хімічних сполук, що виступають в якості зброї нелетальної дії, до Списків хімікатів КЗХЗ та про актуальність початку міжурядового діалогу на рівні Конференції держав-учасниць Конвенції щодо обговорення наслідків застосування даної зброї [64].

Оскільки внесення до Списків хімікатів подібних сполук все-таки суперечитиме ч. 9 ст. 2 КЗХЗ, вважаємо за доцільне прийняття сесією Конференції в порядку ст. 15 Конвенції окремого Факультативного протоколу щодо обмеження застосування хімічних засобів нелетальної дії (проект представлений у Додатку Г), приєднання до якого було б результатом розсуду держав-учасниць КЗХЗ.

РОЗДІЛ III. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ КОНТРОЛЮ ЗА ЗНИЩЕННЯМ І НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯМ БІОЛОГІЧНОЇ ЗБРОЇ

3.1. Проблема конвенційного змісту поняття біологічної зброї як об'єкту контролю у вимірі практики міжнародних відносин, національної безпеки та сучасних технологій

Міжнародно-правова заборона біологічної (бактеріологічної – згідно із західною термінологією [108, с. 562]) зброї ґрунтується на Женевському протоколі 1925 р. та Конвенції про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення 1972 р. (Конвенція про заборону біологічної зброї, КЗБЗ).

Перша стаття цього документа забороняла розробку, виробництво і накопичення біологічних агентів і токсинів, що не призначалися для профілактичних та інших мирних цілей, а також обладнання та засобів доставки для їх використання. Однак заходи ефективного контролю над її дотриманням так і не були вироблені, про що свідчить, судячи з публікацій у пресі, ймовірність продовження робіт з біологічної зброї в деяких країнах. Підтвердженням цьому служить факт використання спор бактерій сибірської виразки в США в жовтні 2001 р, що викликав паніку серед населення, наляканого не тільки самим фактом біотероризму, але і неготовністю Міністерства охорони здоров'я до його появи.

Біологічна зброя масового знищення включає бактеріальні (холера, чума, проказа тощо) та патогенні (наприклад, геморагічна лихоманка, енцефаліт, віспа та ін.) культури (рецептури), які використовуються в спеціальних транспортних засобах, таких як дренажні польоти, пристрої, генератори, аерозолі різних типів баз, тактичні ракети, артилерійські снаряди, міни та подібні технічні пристрої, що вражають людей і тварин патогенами, а також за

допомогою використання переносників збудників (кліщі, комарі, щури, хом'яки), миші тощо).

В даний час біотероризм розглядається пов'язаним з впливом біологічних вражаючих агентів, до числа яких відносять бактерії, віруси, рикетсії, гриби і біологічні токсини. Біологічно вражаючі агенти зустрічаються в природних умовах або можуть бути отримані штучно шляхом молекулярно-генетичних модифікацій, вироблених людиною в лабораторних умовах, при цьому вони можуть вбивати як людину, так і тварин або рослини. Харчова та водна безпека має першорядне значення. Не можна також не брати до уваги і біотоксини з причини відсутності до них ефективних специфічних засобів захисту [108]. Саме тому з неослабною активністю тривають дослідження з розробки ефективних засобів специфічної індикації та ідентифікації біопатогенів, причому основний постулат цих досліджень – рання діагностика вражень, які викликаються ними, і самого вражаючого агента.

У Женевському протоколі визнається, що біологічна зброя на рівні з хімічною справедливо засуджується суспільною думкою цивілізованого світу [41]. З часом, ґрунтуючись на практиці дотримання державами положень документу, звичаєву природу норми про заборону біологічної (як і хімічної) зброї було підтверджено резолюцією ГА ООН 2603 (XXIV) від 16.12.1969 р., якою зобов'язальний характер принципів і цілей Протоколу розглядався в якості загальноновизнаної норми міжнародного права [98]. Однак, зважаючи на наведені у попередньому розділі недоліки Женевського протоколу, відчувалася потреба в якісно новому договірному механізмі, метою якого стала б не лише заборона біологічної зброї, а й запровадження відповідного міжнародно-правового режиму роззброєння і контролю. Все це спонукало до розробки Конвенції про заборону біологічної зброї, до якої станом на 11.12.2020 р. приєдналося 183 держави (Україна – з 26.03.1975 р.).

КЗБЗ стала першим спеціальним документом, спрямованим на всеохоплююче врегулювання питань поводження з «біологічним» матеріалом, використовуваним в якості зброї (ЗМЗ). Однак, в угоді відсутнє чітке

визначення біологічної зброї. З документу (ст. 1) випливає, що під біологічною зброєю необхідно розуміти як безпосередньо мікробіологічні та інші біологічні агенти, дія яких ґрунтується на використанні хвороботворних якостей патогенних мікроорганізмів і токсичних продуктів їх життєдіяльності, так і будь-які засоби доставки таких агентів: ракети, снаряди, авіаційні засоби тощо [9]. Призначення біологічної зброї полягає в ураженні живої сили супротивника (людей, тварин), а також сільськогосподарських насаджень, продуктів харчування, джерел води тощо.

Особлива небезпека біологічної зброї криється не тільки в родових характеристиках цієї ЗМЗ (завдання надмірних страждань і невибіркова дія), а й у можливості її прихованого застосування, складності її виявлення та організації захисту від неї військових сил і мирного населення. Вона чинить сильний психологічний вплив на противника. Вищезгадані та інші властивості є основою ефективності біологічної зброї, складовими якої можуть бути віруси або бактерії, здатні викликати інфекційні захворювання у формі епідемій чи пандемій [97, с. 258]: чуми, холери, віспи, сибірську виразку, ботулізм і т. п.

На полях битв біологічна зброя вперше використовувалася іспанськими, французькими та британськими колонізаторами у відношенні індіанських племен (зараження їх віспою) в ході проникнення в Північну Америку (XVII-XVIII ст.) [45, р. 368]. Також дана зброя застосовувалася: воюючими сторонами під час англо-бурської війни 1899-1900 рр. та болгарськими військами під час балканської війни 1912-1913 рр. (в обох випадках до колодязів скидалися трупи людей, які загинули від холери) [110]; Німеччиною – під час Першої світової війни (диверсійні операції на території США, Аргентини та інших країн із зараження через корм сапом і сибірською виразкою мулів та коней, що постачалися військам Антанти) [110]; воюючими сторонами в японсько-китайській війні 1937-1945 рр. (зокрема, зараження китайською армією прісної води холерними вібріонами) [110]; Японією – під час Другої світової війни (зараження річок на території СРСР бактеріями тифу, холери і чуми) [112]; США – під час Корейської війни 1950-1953 рр. (скидання над

північнокорейськими поселеннями бомб зі збудниками сибірської виразки і бубонної чуми, зараження джерел питної води холерними вібріонами) [109] та війни у В'єтнамі 1964-1975 рр. (бактерії E-coli, Bacillus globigii, збудники чорної парші і чуми) [92, с. 185].

Стосовно мікробіологічних або інших біологічних агентів, токсинів, зброї, обладнання або засобів доставки, передбачених для використання таких агентів чи токсинів із ворожою метою чи у збройних конфліктах, КЗБЗ закріплює за державами-учасницями ряд зобов'язань: 1) ніколи і за жодних обставин їх не розробляти, не виробляти, не накопичувати, не набувати будь-яким іншим чином і не зберігати (ст. 1), а також вжити всі необхідні внутрішньодержавні процедури для заборони та запобігання вчинення даних дій на власній території чи під своєю юрисдикцією (ст. 4); знищити або перенаправити на використання у мирних цілях всі названі вище об'єкти, якщо вони перебувають у володінні або під юрисдикцією чи контролем цих держав (ст. 2); не передавати у будь-який спосіб, не заохочувати та не спонукати інші держави чи міжнародні організації до виробництва або набуття таких об'єктів (ст. 3). Договірні сторони повинні консультиватися і співпрацювати при вирішенні будь-яких питань, пов'язаних із виконанням Конвенції (ст. 5).

КЗБЗ передбачає, що будь-яка держава-учасниця має право подати скаргу до РБ ООН, якщо вона виявить, що будь-яка інша держава-учасниця порушує взяті на себе конвенційні зобов'язання. Конвенція встановила обов'язок співробітництва держав у проведенні будь-яких розслідувань, що можуть бути запроваджені РБ ООН (ст. 6).

Відповідно до ст. 10 Конвенції держави-учасниці взяли на себе обов'язок сприяти найповнішому обміну устаткуванням, матеріалами, науковою і технічною інформацією про використання біологічних засобів і токсинів у мирних цілях [8].

Попри значно ширшу сферу дії Конвенції 1972 р. порівняно з Женевським протоколом 1925 р. їй також притаманна низка недоліків, які не зводяться тільки до питань понятійного апарату і впливають зі змісту наведених статей.

Фактично КЗБЗ стосується виключно тих біологічних агентів, які не застосовуються у мирних цілях, що дає зацікавленим державам можливість не ліквідувати наявні арсенали біологічної зброї з мотивів переведення використання даних запасів для невійськових потреб. Тим більше, у Конвенції відсутні списки мікробіологічних та інших бактеріологічних (біологічних) агентів, що підлягають безумовному знищенню. Зазначене ставить під загрозу здійснення повної «деактивації» існуючої у світі біологічної зброї. Нівелює ефективність конвенційних норм і відсутність обмежень дослідницької діяльності в окресленій сфері, де грань між військовими та мирними цілями складно визначити або ж, навпаки, спростувати.

Найсуттєвішою вадою КЗБЗ є відсутність механізму міжнародно-правового контролю за знищенням і нерозповсюдженням біологічної зброї, що в дійсності руйнує вибудовану у Конвенції систему зобов'язань держав-учасниць. Зрештою, у тексті документу відсутня норма, що прямо і однозначно забороняє застосування біологічної зброї.

З часу набуття чинності КЗБЗ держави-учасниці провели у Женеві 8 оглядових конференцій із питань її дії.

На I оглядовій конференції (1980 р.) було розглянуто практичні питання виконання Конвенції. Особлива увага приділялася ст. 5, яка передбачає можливість проведення консультацій щодо сфери застосування договору. Заключна декларація конференції передбачила право кожної держави-учасниці Конвенції вимагати проведення на рівні експертів консультацій, відкритих для всіх інших учасниць [80].

На II оглядовій конференції (1986 р.) було створено додатковий орган – Комітет повного складу. Оскільки на конференції йшла мова про порушення окремих статей Конвенції, її учасники вирішили вжити необхідних заходів з метою зміцнення довіри. Зокрема, держави домовилися про обмін інформацією щодо дослідницьких центрів та лабораторій, які спеціалізуються на біологічній діяльності, незвичайних спалахах інфекційних захворювань тощо [17].

Знаковою стала III оглядова конференція (1991 р.), на якій держави-учасниці вперше погодилися з тим, що запровадження дієвих заходів контролю суттєво посилить ефективність Конвенції. Було прийнято рішення про створення Спеціальної групи урядових експертів з виявлення та вивчення потенційних заходів перевірки [81]. За результатами своєї діяльності Спеціальна група представила доповідь, для розгляду якої у 1994 р. було скликано позачергову Спеціальну конференцію, на якій вирішено створити Спеціальну групу держав-учасниць із розроблення Протоколу до КЗБЗ – юридично обов'язкового документу з питань здійснення перевірки виконання Конвенції [79].

В епіцентрі уваги IV оглядової конференції (1996 р.) був розгляд фактів недотримання конвенційних норм. Зокрема, обговорювалося здійснення у колишньому СРСР широкомасштабної наступальної біологічної програми. Було виявлено, що Ірак як держава, що підписала Конвенцію, розпочала виробництво бойових біологічних агентів. Тобто стало очевидним існування суттєвої прогалини у міжнародно-правовому режимі заборони біологічної зброї внаслідок відсутності будь-якого механізму верифікації положень КЗБЗ. На конференції держави домовилися про активізацію діяльності Спеціальної групи над підготовкою «верифікаційного» Протоколу до Конвенції з тим, щоб закінчити роботу над текстом до наступної конференції [82].

У 2001 р. Спеціальна група оприлюднила проект Протоколу, який, серед іншого, передбачав: створення Організації із заборони біологічної зброї для здійснення контролю за виконанням КЗБЗ; списки біологічних агентів, токсинів, обладнання з продукування (синтезу); декларування усіх відповідних об'єктів і видів діяльності, у т. ч. діяльності у галузі біологічного захисту; інспекції на місцях з метою виявлення виробництва біологічної зброї на промислових об'єктах тощо [42]. США [68, с. 8] та ряд інших держав [97, с. 260] заявили про неприйнятність положень проекту Протоколу, тому було вирішено відмовитись від розгляду зазначеного документа. Відтак, V оглядова конференція (2001-2002 рр.) [83] закінчилася безуспішно.

У зв'язку з невідпущанням Протоколу до КЗБЗ VI оглядова конференція (2006 р.) [84] в черговий раз закликала держави до використання альтернативного міжнародного інституційного механізму для розслідування випадків застосування біологічної чи токсичної зброї, запропонованого Генеральним секретарем ООН в доповіді А/44/561 від 04.10.1989 р. [78] та схваленого резолюцією ГА ООН 45/57 (XLV) від 04.12.1990 р. [101]. Конференція також нагадала про необхідність виконання резолюції РБ ООН 1540 від 28.04.2004 р., спрямованої на попередження незаконного розповсюдження ЗМЗ та пов'язаних з нею технологій, у т. ч. через діяльність створеного «Комітету 1540» [101] Крім того, Іран офіційно представив пропозицію внести поправку до ст. 1 КЗБЗ та до її назви з тим, щоб недвозначно включити до тексту документу пряму заборону на застосування біологічної зброї [84].

В ході VII (2011 р.) [83] та VIII (2016 р.) [13] оглядових конференцій помітних зрушень у напрямку модифікації положень КЗБЗ не відбулося. Загалом дискусія держав-учасниць зосереджувалася довкола питань, обговорюваних на попередніх оглядових конференціях.

Таким чином, найбільш «чутливі» компоненти міжнародно-правового режиму знищення та нерозповсюдження біологічної зброї залишаються «незахищеними» співтовариством держав через відсутність відповідного конвенційного механізму контролю в означеній сфері. Прогалини договірної регулювання доречно, хоча й цілком умовно, поділити на дві групи: явні та приховані.

Явні прогалини були заявлені державами-учасницями КЗБЗ під час оглядових конференцій та в ході роботи створених ними допоміжних органів. Переважна більшість недоліків була врахована у проекті «верифікаційного» Протоколу до Конвенції, який, на жаль, так і не був відкритий для підписання.

3.2. Проблема міжнародно-правової невизначеності статусу ентомологічної зброї як специфічного різновиду біологічної зброї

Приховані недоліки ґрунтуються на існуючій негативній практиці фактичного використання тих типів біологічної зброї, застосування яких перебуває поза межами конвенційного регулювання проблематики роззброєння, навіть з урахуванням прийняття у майбутньому вищезгаданого Протоколу. У цьому сенсі головною вадю такого регулювання є повністю неохоплене ним питання статусу ентомологічної зброї.

Ентомологічна зброя – це тип біологічної зброї, застосування якої ґрунтується на використанні комах з метою отримання прямої чи непрямой переваги у збройному конфлікті [72, с. 270].

Коли стало зрозуміло, що комахи відповідальні за передачу від людини до людини збудників багатьох небезпечних хвороб (малярії, тифу, чуми та ін.), виникла думка щодо масового засилання таких комах до противника, викликаючи епідемії. Також можна надсилати за лінію фронту комах-шкідників сільського господарства, щоб підірвати продовольчу базу противника. В цьому випадку військове застосування комах стає частиною явища, що отримало назву агротероризм. І епідемія, і голод, викликаний загибеллю врожаю, по числу потенційних жертв можуть значно підірвати сили противника. Можливо також використання комах (бджіл, ос та ін.) для безпосередньої атаки населення [72, с. 273].

Відомо, що нацистська Німеччина протягом війни вивчала можливості ведення ентомологічної війни. Головною метою німецьких програм було масове виробництво і поширення на території противника колорадського жука (*Lepinotarsa decemlineata*), спрямоване на знищення продовольства противника. Цей жук вперше потрапив до Німеччини в 1914 році як вид, привезений з Південної Америки. Немає ніяких даних, які вказували на дійсне використання колорадського жука в якості зброї будь-якої країни, але відомо про роботи зі створення такої зброї в Німеччині.

Зокрема, Німеччина проводила випробування колорадського жука на півдні від Франкфурта-на-Майні, де було випущено 54 тис. жуків. У 1944 році почалося зараження полів Німеччини, але його джерело залишається невідомим, що призвело до виникнення численних гіпотез. Наприклад, висувалися припущення, що це могло бути атакою союзників, невдалим тестуванням німців, або природною флуктуацією [72, с. 275].

У США в 1950-х роках розроблялися бомби (боєприпаси E14 і E23), в які поміщалися блохи (*Xenopsylla cheopsis*) або комарі (*Aedes aegypti*), що містили вірус жовтої лихоманки. Вони вважалися перспективною зброєю в разі війни з СРСР, оскільки жовта лихоманка не була поширеною хворобою в СРСР, і імунізація проти неї не проводилася. Результати випробувань виявилися успішними: значна частина комах виживали після десантування і успішно знаходили жертв, в якості яких виступали морські свинки. У 1959-1962 рр. пройшла серія випробувань Bellwether, під час яких оцінювалася ефективність комарів в залежності від відстані до цілі, руху цілі, швидкості розсіювання випущених комарів, їх здатність до проникнення в оселі. Також порівнювалися між собою різні генетичні лінії *Aedes aegypti*. У якості піддослідних виступали солдати армії США. Але незабаром військові визнали, що застосування аерозолів для поширення бактерій більш ефективно, ніж використання комах, і ця програма була завершена [86, с. 202].

У 2007 р. компанії Monsanto і Devgen навчилися за допомогою штучних мікро-РНК, впроваджених в рослини, вбивати комах-шкідників. Комасі роду «блоха довговуса» згодовували генетично модифіковану кукурудзу. В організм шкідника потрапляла молекула мікро-РНК, яка блокує ген, відповідальний за вироблення енергії в організмі блохи. В результаті максимум через 12 днів шкідник гарантовано гине, оскільки безпечна для всіх інших живих істот їжа ставала для блохи смертельно отруйною. Рослинну мікро-РНК можна налаштувати на знищення або зміну біологічних процесів будь-якої комахи [86, с. 205]. В останні роки постійно з'являються нові ідеї вирощувати генетично змінених комах, які пошкоджували б дороги і злітно-посадочні смуги на

території противника, а також цілеспрямовано знищували паливо і мастильні матеріали для військової техніки і допоміжного обладнання.

Японія була єдиною країною, яка не тільки розробляла, а й в широких масштабах використовувала ентомологічну зброю протягом війни, майже виключно на території Китаю. Загін 731 – відомий японський загін біологічної війни, використовував заражених чумою блох і мух – переносників холери для зараження населення Китаю. Японські військові поширювали цих комах, скидаючи з літаків на низькій висоті бомби, які були заповнені цими комахами. Хвиля епідемій, яка виникла в результаті цих дій, призвела до загибелі від 440 тис. до 500 тис. китайців [86, с. 207].

Фактично існують три види ентомологічної зброї:

– перший вид передбачає зараження комах патогеном і розпорошення їх над районом призначення; ці комахи заражають людей і тварин, яких вони здатні вкусити;

– другий тип ентомологічної зброї передбачає використання комах для прямого знищення сільськогосподарських культур; в цьому випадку комахи не обов'язково інфікують, але вони повинні представляти загрозу для сільського господарства;

– третій тип включає незаражених комах, таких як бджоли або оси, для безпосереднього нападу на противника.

З одного боку, хоча у КЗБЗ відсутня спеціальна згадка про комах, фактично на кожній оглядовій конференції держави-учасниці підтверджували всеохоплюючий характер Конвенції: на основі ст. 1 вона поширюється на використання всіх природних та штучно створених біологічних агентів і токсинів, у т. ч. на будь-які засоби їх доставки до об'єкта ураження. Тобто під конвенційну заборону потрапляє використання інфікованих комах, що неодноразово мало місце під час збройних конфліктів до прийняття КЗБХ: поширення людських блох (*Pulex irritans*), що були збудниками чуми (Японія під час Другої світової війни) [111; 27, р. 31]; поширення чорних мух (*Hyalemyia* sp.) і комарів (*Orthocladius*), що були носіями спор сибірської виразки, а також

людських блох як збудників чуми (США під час Корейської війни 1950-1953 рр.) [109; 15, р. 75] тощо.

З іншого, КЗБЗ оминає проблему застосування у ворожих цілях або безпосередньо у збройних конфліктах неінфікованих комах, оскільки в такому разі вони не виступають носіями біологічних агентів. У цьому випадку комахи можуть бути використані: по-перше, для знищення сільськогосподарських чи інших насаджень [10, р. 302-305] (наприклад, у 1990-х рр. США фінансувала програму з дослідження розведення гусениць з метою їх подальшого скидання над територією Перу для поїдання місцевих плантацій коки, кокаїнових кущів (*Erythroxylum coca*), в рамках протидії розповсюдженню наркотиків [14, р. 254]); по-друге, для нападу на противника (приміром після Корейської війни 1950-1953 рр. США проводили експерименти з неінфікованими тропічними щурячими блохами (*Xenopsylla cheopis*) для оцінки їх живучості та визначення приблизної зони ефективного ураження в умовах бойових дій [27, р. 32]).

На наше переконання, вищезазначене свідчить про необхідність прийняття Факультативного протоколу до КЗБЗ щодо заборони застосування у ворожих цілях та у збройних конфліктах комах, в яких відсутні мікробіологічні та інші бактеріологічні (біологічні) агенти, але які використовуються для знищення сільськогосподарських чи інших насаджень або в рамках здійснення військових, антитерористичних чи інших силових операцій (проект Факультативного протоколу представлений у Додатку Г).

3.3. Конвенційні зобов'язання держав у рамках міжнародно-правового режиму всеосяжної заборони біологічної зброї та проблема їх виконання

Відповідно до Конвенції про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення, країни, що підписали Конвенцію, зобов'язані ніколи, ні за яких обставин не розробляти, не виробляти, не накопичувати, не купувати і не зберігати: мікробіологічні або інші біологічні агенти або токсини, яке б не було

їх походження або метод виробництва таких видів і в таких кількостях, які не мають призначення для профілактичних, захисних або інших мирних цілей; зброю, обладнання або засоби доставки, призначені для використання таких агентів або токсинів у ворожих цілях або в збройних конфліктах.

Кожна держава-учасниця Конвенції зобов'язується знищити або переключити на мирні цілі якомога швидше, але не пізніше дев'яти місяців після набрання чинності цією Конвенцією, всі агенти, токсини, зброю, обладнання та засоби доставки, якими вона володіє, або які знаходяться під її юрисдикцією або контролем. При виконанні положень повинні бути вжиті всі необхідні запобіжні заходи з метою захисту населення і навколишнього середовища [42].

Кожна держава-учасниця Конвенції зобов'язується відповідно до своїх конституційних процедур вжити необхідних заходів щодо заборони і запобігання розробки, виробництва, накопичення, придбання або збереження агентів, токсинів, зброї, обладнання та засобів доставки, будь-де в межах території такої держави, під її юрисдикцією або під її контролем.

Також держави-учасниці Конвенції зобов'язуються консультуватися і співпрацювати один з одним у вирішенні будь-яких питань, які можуть виникнути щодо мети або в зв'язку з виконанням положень Конвенції. Консультації та співробітництво можуть також здійснюватися шляхом використання відповідних міжнародних процедур в рамках Організації Об'єднаних Націй і відповідно до її Статуту.

Всі держави-учасниці Конвенції, які констатують, що якась держава-учасник діє з порушенням зобов'язань, що випливають з положень Конвенції, може подати скаргу до Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй. Така скарга повинна містити всі можливі докази, що підтверджують її обґрунтованість, і прохання про її розгляд Радою Безпеки [42].

Кожна держава-учасниця Конвенції зобов'язується співпрацювати в проведенні будь-яких розслідувань, які можуть бути зроблені Радою Безпеки відповідно до положень Статуту Організації Об'єднаних Націй на підставі

скарги, отриманої Радою. Рада Безпеки інформує про результати розслідування держав-учасниць Конвенції.

Кожна держава-учасниця Конвенції зобов'язується надавати або підтримувати допомогу відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй будь-якому учаснику Конвенції, який звернеться з таким проханням, якщо Рада Безпеки прийме рішення про те, що такий учасник зазнавав небезпеки в результаті порушення Конвенції.

Держави-учасниці Конвенції зобов'язуються сприяти якомога повнішому обміну устаткуванням, матеріалами, науковою і технічною інформацією про використання бактеріологічних (біологічних) засобів і токсинів в мирних цілях і мають право брати участь у такому обміні. Держави-учасниці Конвенції, які в змозі робити це, будуть також співпрацювати в сприянні, в індивідуальному порядку або спільно з іншими державами чи міжнародними організаціями, подальшій розробці та застосуванню наукових відкриттів в області бактеріології (біології) для запобігання хворобам або для інших мирних цілей.

Конвенція ставить на меті уникання створення перешкод для економічного або технічного розвитку держав-учасниць Конвенції або міжнародної співпраці в області мирної бактеріологічної (біологічної) діяльності, включаючи міжнародний обмін бактеріологічними (біологічними) агентами і токсинами і обладнанням для обробки, використання або виробництва бактеріологічних (біологічних) агентів і токсинів в мирних цілях відповідно до положень Конвенції [42].

Кожна держава-учасниця Конвенції в порядку здійснення свого державного суверенітету має право вийти з Конвенції, якщо вона вирішить, що пов'язані з утриманням Конвенції виняткові обставини поставили під загрозу найвищі її інтереси. Про такий вихід вона повідомляє за три місяці всім іншим державам-учасницям Конвенції і Раді Безпеки Організації Об'єднаних Націй. У такому повідомленні має міститися заява про виняткові обставини, які вона розглядає як такі, що поставили під загрозу її найвищі інтереси.

За даними Доповіді про національне законодавство щодо виконання, виконаного агентством Vertic, було виявлено 13 держав, в яких вжито заходів, які забезпечують проведення регулярних перевірок діяльності, пов'язаної з небезпечними біологічними агентами і токсинами, наприклад, перевірок, що дозволяють забезпечити дотримання ліцензійних умов, проте ці заходи не передбачають ніяких додаткових прав з проведення розслідувань, пов'язаних з підозрами в неналежному використанні даних матеріалів [68].

З іншого боку, в 44 державах прийняті заходи, що створюють сприятливі умови для подібних розслідувань, однак не передбачено проведення регулярних перевірок, які могли б надавати правоохоронним органам корисну інформацію про місце протиправної діяльності. Було визначено, що у 40 державах діють положення про проведення перевірок та розслідувань. Що стосується заходів, що забезпечують введення в силу певних процесуальних норм правозастосування, таких як право на проникнення в приміщення, видача ордера на обшук або арешту, проведення збору доказів, відбору проб, а також порядок передачі і зберігання речових доказів, наявність всіх зазначених положень було виявлено в 66 державах – головним чином в загальному кримінальному законодавстві, а не в законодавстві, пов'язаному саме з КЗБЗ або хімічною, біологічною, радіологічною та ядерною зброєю.

Однак тільки в 4 із зазначених держав є положення законодавства, що забезпечують навчання співробітників правоохоронних органів навичкам розслідування біологічних інцидентів, таким як використання засобів індивідуального захисту, методів ізоляції та проведення оцінки рівня біологічної небезпеки. Відсутність в деяких державах законодавчих вимог, які передбачають проведення подібного навчання, може ускладнити правозастосування в умовах біологічних інцидентів, якщо подібні вимоги не прописані в інших документах, які виходять за рамки національних заходів. Крім того, в разі виникнення інцидентів з небезпечними біологічними агентами і токсинами в набагато більшій кількості держав діють заходи по налагодженню взаємодії з іншими правоохоронними органами (в 105 державах), а не з

посадовими особами органів охорони здоров'я та суміжних відомств (в 35 державах), що може ускладнити реагування на подібні інциденти з боку як правоохоронних органів, так і органів громадської охорони здоров'я [68].

Варто відзначити, що в багатьох державах-учасницях, в яких прийняті спеціалізовані закони, пов'язані з введенням в дію Конвенцій про заборону біологічної та хімічної зброї або зброї масового знищення (різні держави використовують різні формулювання), положення про такі правопорушення, як розробка, виробництво або використання біологічної зброї, включені до зазначених законів, проте підготовка до вчинення зазначених дій і альтернативні форми кримінальної відповідальності в ці закони не увійшли.

В інших нормах кримінального законодавства багатьох з цих держав не було знайдено норму закону про кримінальну відповідальність за підготовку до вчинення зазначених дій і інші форми кримінальної відповідальності. У деяких державах прийняті закони, спрямовані на боротьбу з тероризмом, в яких визначається склад правопорушень, що відносяться до підготовки до вчинення зазначених дій, замаху на вчинення терористичних актів, дій як співника або фінансуванню терористичних актів, Проте застосовувати зазначені закони можна тільки при розгляді справ, пов'язаних з діяльністю в області біологічної зброї, за умови, що дані дії фактично підпадають під визначення терористичних актів, що міститься у відповідному законі.

В результаті проведеного аналізу агентство Vertic також виявило, що юрисдикція поширюється на:

- правопорушення, вчинені на території держави, а також в будь-якій іншій точці світу, яка знаходиться під юрисдикцією держави, визнаної міжнародним правом (в 99 державах);

- правопорушення, у вчиненні яких підозрюється особа, яка є громадянином держави (в 89 державах), які постійно проживають в даній країні громадянином або особою без громадянства, звичайне місце проживання якого знаходиться на території зазначеної держави (в 35 державах);

– правопорушення, вчинені з наміром завдати шкоди державі або її громадянам або примусити державу до вчинення чи утримання від вчинення будь-яких дій (а саме, злочини із застосуванням біологічної зброї, вчинені з терористичними намірами, або терористичні акти, скоєні із застосуванням біологічної зброї) (в 75 державах);

– правопорушення, в результаті скоєння яких потерпілим є громадянин держави (в 54 державах);

– правопорушення, пов'язані з навмисним використанням біологічної зброї проти будь-яких осіб незалежно від їх громадянства (в 9 державах);

– правопорушення, щодо яких діє принцип екстериторіальності (в 101 державі) [68].

В результаті проведеного аналізу була виявлена наявність законодавчих положень про склад правопорушень і заходи покарання за:

– розробку біологічної зброї (в 37 державах);

– виробництво або виготовлення біологічної зброї (в 55 державах);

– придбання біологічної зброї (в 46 державах);

– накопичення біологічної зброї (в 36 державах);

– володіння або збереження біологічної зброї (в 46 державах);

– передачу біологічної зброї (в 54 державах);

– перевезення біологічної зброї (в 33 державах);

– використання біологічної зброї (в 51 державі);

– будівництво, придбання або збереження будь-якого об'єкта, призначеного для виробництва біологічної зброї (в 2 державах);

– здійснення діяльності, пов'язаної з небезпечними біологічними агентами чи токсинами без отримання дозволу або з порушенням умов отриманого дозволу (в 35 державах);

– передачу небезпечних біологічних агентів або токсинів без отримання дозволу (в 51 державі);

– перевезення небезпечних біологічних агентів або токсинів без отримання дозволу (в 23 державах);

- міри покарання за надання правозастосовні органам помилкової або вводить в оману інформації (в 48 державах);

- міри покарання за правопорушення, вчинені юридичними особами та їх відповідальними посадовими особами, наприклад, корпораціями (в 72 державах) [68].

В тих державах, за якими огляд законодавства ще не підготовлений, вже прийняті положення, що визначають склад відповідних правопорушень і передбачають відповідні міри покарання.

В результаті проведеного аналізу агентством Vertic, була виявлена наявність законодавчих положень про склад правопорушень і заходи покарання, пов'язаних з:

- участю в підготовці скоєння злочину (в 22 державах) і сприянням (в 67 державах), підбурюванням (в 41 державі), схиланням (в 45 державах), примусом (в 29 державах) або керівництвом (в 25 державах) діями будь-кого в відношенні участі в зазначених діях;

- наміром щодо виконання зазначених дій (в 95 державах) або загрозою вчинення зазначених дій (в 29 державах);

- діями в якості спілняка (в 72 державах) або фінансування зазначених дій (в 78 державах).

Проте, положення, що визначають склад правопорушення в разі підготовки до вчинення зазначених дій, і альтернативні форми кримінальної відповідальності здебільшого включалися в Кримінальні кодекси, а в державах, які дотримуються системи загального права, дані положення увійшли в загальне законодавство, що становить основу системи кримінально-правового регулювання (наприклад, в «Закон про злочини»). У зв'язку з цим положення про правопорушення і заходи покарання за діяльність, пов'язані з біологічною зброєю, повинні бути прописані в інших розділах національного законодавства держав.

Цього не відбувається в багатьох державах, в яких було проведено огляд законодавства, і тим не менш, збір даних є корисною відправною точкою для обговорення того, як ці прогалини можуть бути усунені.

3.4. Проблеми та перспективи запровадження міжнародно-правового механізму контролю за знищенням і нерозповсюдженням біологічної зброї

Не всі держави, в законодавствах яких є визначення поняття «біологічна зброя», забезпечили включення критерій загальної цілі в положення законодавства, що створює невідповідність між зазначеними положеннями та визначенням критерієм загальної цілі, що містяться в КЗБЗ. Держави також затвердили найрізноманітніші визначення понять «біологічні агенти» і «токсини», або взагалі їх не прийняли.

Ті держави, які прийняли спеціальний закон про здійснення КЗБЗ, з більшим ступенем імовірності затвердили в своєму законодавстві визначення понять «біологічні агенти», «токсини» і «біологічна зброя» стосовно Конвенції. Державам, чиє законодавство не містить визначень понять «біологічний агент», «токсин», а тим більше «біологічна зброя», буде складно виконувати заборонні заходи, передбачені КЗБЗ, в межах своєї юрисдикції.

Фактично, з урахуванням швидких темпів науково-технічного розвитку, що має відношення до Конвенції, держави-учасники, які не прийняли ухвалу критерію загальної цілі і, відповідно, не ввели в силу додаткові угоди і домовленості щодо сфери дії Конвенції, не в змозі ефективно виконувати свої зобов'язання по Конвенції.

Деякі держави помилково об'єднали концепції заборони біологічної зброї та ліцензування дозволених видів діяльності, пов'язаних з небезпечними біологічними агентами і токсинами, в рамках законодавства, що забороняє розробку, виробництво і використання (та інші види діяльності) «біологічної зброї» без ліцензії. Замість цього норми законодавства повинні проводити чітку грань між видами діяльності, що напряму відносяться до «біологічної зброї»,

які підлягають повній забороні, і видами діяльності, пов'язаними з небезпечними біологічними агентами і токсинами (наприклад, ті, що встановлені в контрольних списках) і іншими біологічними агентами і токсинами (передбаченими положенням про всеосяжний контроль, яке пов'язане з визначенням з Статті I), які забороняються тільки в тому випадку, якщо здійснюються без ліцензії або з порушенням ліцензійних умов [42].

Державам також корисно розглянути питання про ефективність заходів кримінального та адміністративного покарання за обидва види правопорушень (злочину, пов'язані з біологічною зброєю, і порушення режимів ліцензування і контролю за передачею) з точки зору їх ефекту покарання і стримування, а також забезпечити однаковість покарань за правопорушення аналогічної тяжкості в рамках всієї системи внутрішнього законодавства.

Беручи до уваги загальну спрямованість деяких заходів, що мають відношення до Конвенції, абсолютно очевидно, що вони в першу чергу були прийняті для введення в дію міжнародно-правових документів, що відносяться до боротьби з тероризмом; наприклад, в 2000-х роках був прийнятий цілий комплекс подібних заходів. Якщо не брати до уваги заходи, які безпосередньо спрямовані на здійснення Резолюції 1540 (2004) РБ ООН, велика кількість зазначених заходів фактично не поширюються на біологічну зброю в частині терористичної та іншої злочинної діяльності, так само, як не охоплюють весь спектр заборонених видів діяльності, пов'язаних з біологічною зброєю. Зокрема, подібні положення законодавства не призначені для регулювання – і насправді не регулюють – види діяльності, пов'язані з небезпечними біологічними агентами і токсинами (наприклад, за допомогою системи ліцензування), або не забороняють такі види діяльності, що здійснюються без терористичного наміри або задуму, або фактично не забороняють всі поставлені поза законом види діяльності, пов'язані з біологічною зброєю [94, с. 86].

В цілому, існує досить добре налагоджена юрисдикція з питань, пов'язаних зі злочинами в області біологічної зброї. У зв'язку з тим, що в

багатьох державах відносно ряду злочинів, пов'язаних з біологічною зброєю, діє екстериторіальна юрисдикція, а в деяких випадках універсальна юрисдикція, залучати до відповідальності за вказаними злочинами можливо в інших юрисдикціях, якщо держава, в якому стався основний ланцюжок подій, пов'язаних зі злочином, не здатна або не бажає приймати заходи, хоча дана ситуація залежить від наявності достовірних доказів і хоча б деякої правової взаємодії між відповідними державами.

Сам факт затвердження списків відповідно до угоди, підписаної групою держав, є прикладом застосування належної практики і гармонізації інтересів, що підтверджується тим фактом, що інші держави, які не підписали зазначені угоди, вважали за краще скористатися ними або використовувати їх в якості прикладу. В рамках світової торгівлі і інвестицій в суміжні сектори економіки питання гармонізації та затвердження всеосяжних превентивних заходів набувають все більшого значення, тим більше, що приватні постачальники стали звертати все більш пильну увагу на наявність міцної нормативно-правової бази в державах-одержувачів. Крім того, що за рахунок гармонізації та превентивних заходів здійснення КЗБЗ стає більш ефективним (особливо за рахунок введення контрольних списків і правил перевезення біологічних агентів і токсинів), зазначені дії є вимогою, передбаченою у багатьох регіональних угодах, наприклад, в договорах про створення митних або економічних союзів. Проведений аналіз показав, що списки з охорони здоров'я тварин і рослин мають більш обмежену сферу застосування, ніж списки з охорони здоров'я людини, і в цілях здійснення КЗБЗ і резолюції РБ ООН 1540 необхідно доповнити їх заходами контролю за небезпечними біологічними агентами і токсинами в більш широкому сенсі, а також положеннями про всеосяжний контроль [94, с. 88].

Крім того, багатьом державам-учасникам необхідно зміцнити свою законодавчу базу для забезпечення ефективного нагляду за видами діяльності, пов'язаними з небезпечними біологічними агентами і токсинами, включаючи створення незалежних наглядових органів, розробку процедур і політичних

установок з видачі дозволів на ведення певних досліджень і видання пов'язаних з ними публікацій, рішення проблем виконання заборони на біологічну зброю, що виникають у зв'язку зі зростаючою доступністю агентів, токсинів, обладнання та технологій подвійного призначення (в тому числі нематеріальних технологій) і прищеплення культури біозахисту та біобезпеки в усіх відповідних спільнотах (наприклад, шляхом введення кодексів поведінки).

Проведений аналіз чинного законодавства також показує, що прийняття резолюції РБ ООН 1540, яка передбачає створення механізмів взаємної підтримки, до сих пір не забезпечило усунення існуючих прогалин у превентивних заходах, необхідних країнам-учасникам КЗБЗ після 12 років з дати набуття нею чинності. Проте, з урахуванням того, що в багатьох державах належний контроль за торгівлею стратегічними товарами реалізований в дуже обмеженому обсязі, організації, що надають підтримку, можуть працювати з даними державами для створення ефективної системи контролю за торгівлею стратегічними товарами, і в залежності від обсягів наданої допомоги, можна буде розробити систему, яка буде повністю відповідати запитам держав – наприклад, у вирішенні питань, пов'язаних з хімічною зброєю, радіологічними і ядерними матеріалами та, якщо це буде доцільним або бажаним, навіть звичайними озброєннями; деякі держави вказали, що для них це найбільш прийнятний підхід.

Більше число держав могли б з користю для себе створити або призначити національний орган для більш ефективної координації діяльності на національному рівні з питань виконання і застосування Конвенції (а також відповідних положень Резолюції РБ ООН 1540) [94, с. 89].

Існують різні підходи до досягнення даної мети, які можуть бути адаптовані для забезпечення максимальних результатів в конкретній ситуації, що склалася в кожній державі, і з урахуванням обмеженості ресурсів.

По суті справи, національний орган, на який покладено завдання визначення потреб у ресурсах, має всі можливості для спрямування конкретних запитів на отримання підтримки з боку інших держав і організацій

(регіональних, міжнародних і навіть неурядових), які активно працюють в сфері надання допомоги. Можливо, викликає подив той факт, що багато держав не зробили належної підтримки зусиллям з налагодження взаємодії між правозастосовними органами і органами громадської охорони здоров'я (або установами, що здійснюють охорону здоров'я тварин і навколишнього середовища) при виникненні біологічних інцидентів шляхом прийняття законодавства, якщо враховувати, що заходи багатьох держав, спрямовані на здійснення КЗБЗ, відносяться до охорони здоров'я людини (а також здоров'я тварин і рослин) і що державним установам часто необхідно мати правові повноваження для налагодження такої взаємодії. Такі заходи стають особливо важливими, оскільки ризик біологічних атак продовжує зростати.

Продуктивним шляхом вирішення проблеми нерозповсюдження біологічної зброї є створення механізму стримування, який дозволить в максимальному ступені знизити, або виключити можливість здійснення діяльності з розробки та виробництва біологічної зброї. Такий механізм, на наш погляд, повинен включати наступне:

1. Надання Конвенції про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) й токсинної зброї та про їх знищення (КБТЗ) всеосяжного характеру з метою досягнення її універсальності шляхом залучення держав, ще не приєдналися до неї. Для цього необхідне проведення цілеспрямованої роботи по координації зусиль на різних рівнях, в тому числі розроблення програми спільних дій. Така програма могла б включати заходи, що вживаються в цій області окремими державами-учасниками, перш за все великими державами, що мають історичні, політичні та економічні зв'язки в конкретному регіоні світу;

2. Ключовим, в контексті протидії біозагрозам, елементом механізму стримування поширення біологічної зброї є зміцнення КБТЗ шляхом розробки механізму контролю за її дотриманням. У зв'язку з тим, що майже всі використовувані в біології технології, матеріали та обладнання можуть мати подвійне призначення, механізм контролю за розробкою біологічної зброї,

пов'язаний з великими інтелектуальними, науковими, а також політичними проблемами. Переговори, що проводяться в Женеві, підтвердили, що ці проблеми важко здолати. Результати роботи Спеціальної групи держав-учасників, проведеної в 1995-2001 рр. по створенню такого механізму, на жаль, були заблоковані однією з делегацій.

3. Важливим елементом стримування поширення біологічної зброї є також вдосконалення національної законодавчої бази, перш за все в країнах, що розвиваються, яка забезпечує виконання міжнародних зобов'язань по КБТЗ, включаючи системи і органи експортного контролю.

Повинні бути прийняті закони, що забезпечують жорсткі адміністративні заходи і кримінальне покарання за порушення положень Конвенції. Необхідним є здійснення співробітництва з країнами, що розвиваються державами-учасницями, надання їм допомоги в розробці таких законів, а також інших нормативних правових документів по забезпеченню виконання положень КБТЗ, і регламентації поводження з патогенними мікроорганізмами і токсинами при створенні засобів профілактики і захисту, здійснення нагляду за інфекційними хворобами, протидії тероризму.

Біологічна безпека держав не може вирішуватися тільки якоюсь однією державою, це комплексна проблема, що включає багато політичних і практичних складових. Глобальний характер біологічної небезпеки визначає наукову потребу в розробці принципово нових засобів індикації та ідентифікації небезпечних біологічних агентів і токсинів, профілактики та лікування захворювань, що викликаються ними, вдосконалення заходів з ліквідації можливих наслідків застосування агентів в якості біологічної зброї або терористичного акту.

Стаття 10 Конвенції зобов'язує держави сприяти обміну обладнанням, матеріалами, науковою і технічною інформацією про використання бактеріологічних (біологічних) засобів і токсинів в мирних цілях, а також співпрацювати з іншими державами або міжнародними організаціями в розробці та застосуванні наукових відкриттів в області бактеріології (біології)

для запобігання хворобам або для інших мирних цілей. Успішному сприянню міжнародному співробітництву та обміну в цій області будуть сприяти [42]:

- подальший розвиток між державами-учасницями Конвенції обмінів наукової і науково-технічною інформацією, а також результатами робіт в рамках коротко- і довгострокових угод на двох і багатосторонній основі;

- взаємний обмін, з урахуванням вимог національного законодавства, технологіями, обладнанням, мікроорганізмами і токсинами, з інформацією про ці обміни відповідних органів ООН і держав-учасників (а в подальшому, якщо вона буде створена і міжнародну організацію з контролю КБТЗ);

- проведення обмінів вченими і фахівцями для роботи в національних центрах по проблемам створення сучасних методів і засобів біологічного захисту людей, тварин і рослин;

- організація та проведення спільних наукових форумів (семінарів, симпозіумів та конференцій);

- участь в спільних наукових дослідженнях, спрямованих на розробку і виробництво нових препаратів і засобів профілактики, діагностики та лікування небезпечних інфекційних захворювань людини, тварин і рослин;

- проведення спільних робіт із сертифікації, метрологічного забезпечення та міжнародної атестації засобів і методів ідентифікації різних збудників інфекційних захворювань і токсинів;

- проведення спільних робіт щодо посилення охорони колекцій небезпечних мікроорганізмів, підвищення технологічної бази лабораторій і лікувальних установ;

- спільне створення міждержавних (територіальних або регіональних) референс-центрів і референс-лабораторій, що функціонують в інтересах медицини, ветеринарії та сільського господарства.

Головне, щоб співпраця між державами здійснювалася на рівноправній, взаємовигідній недискримінаційній основі. Така співпраця сприятиме зміцненню Конвенції, в тому числі і залученню держав, які ще не приєдналися. Природно, наукове і практичне співробітництво держав повинно бути захищене

від використання його результатів на шкоду міжнародній і національній безпеці держав. Для активного розвитку міжнародного співробітництва необхідне прийняття політичного рішення держав.

У зв'язку з цим, слід підкреслити важливе значення прийнятої резолюції Ради Безпеки ООН від 28 квітня 2004 р. № 1540, яка ще раз підтвердила, що розповсюдження ЗМЗ становить загрозу для міжнародного миру та безпеки. Рада Безпеки ООН закликає всі держави прийняти і застосовувати належні заходи з метою встановлення національного контролю, а також взаємодіяти для запобігання розповсюдження зброї масового знищення. Цією резолюцією передбачено подання усіма державами в жовтні 2004 р. в ООН доповіді про зроблені кроки по її реалізації. Слід припустити, що така звітність перед світовою спільнотою повинна продемонструвати міжнародну солідарність у протистоянні загрози розповсюдження ЗМЗ.

Існує декілька напрямків контролю за можливими біологічними загрозами. Так, спостереження за хворобами та реагування на них має велике значення для біобезпеки, зокрема для виявлення причин спалаху захворювань, а тому доцільно оптимізувати заходи, спрямовані на збір, оцінку та узагальнення інформації з метою покращання міжнародного спостереження за хворобами та реагування на них. Слід звернути увагу на проблему глобального потепління, оскільки існує думка, що доведеться дедалі більше враховувати цей фактор в оцінці причин (природних чи навмисних) спалахів захворювань.

У цьому контексті оптимально створити загальноєвропейську (або навіть світову) мережу спостереження за хворобами, базу даних систему інформування з метою розширення можливостей органів охорони здоров'я та цивільної оборони з реагування як на випадкові, так і на навмисні викиди біологічних речовин.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження сформульовано ряд теоретичних узагальнень та розроблено нові положення і практичні рекомендації щодо змісту і ролі принципу гендерної рівності у міжнародному праві.

1. Міжнародно-правовий контроль над ядерним роззброєнням є збірним поняттям і передбачає контроль за нерозповсюдженням та знищенням ядерної зброї. До характерних рис міжнародно-правового контролю над ядерним роззброєнням, що відображають його сутність та юридичну природу, можна віднести наступні: 1) контроль ґрунтується на принципі нерозповсюдження ядерної зброї, що має силу *jus cogens*; 2) принцип нерозповсюдження ядерної зброї є частиною загального міжнародного права та виступає нормативним підґрунтям для договірних режимів контролю за знищенням та нерозповсюдженням ядерної зброї; 3) підстава і порядок здійснення контролю повинен бути передбачений міжнародним договором; 4) суб'єктами контролю можуть бути лише суб'єкти міжнародного права, а також створені ними міжнародні органи; 5) контроль полягає в діях з метою перевірки виконання взятих державою міжнародних зобов'язань; 6) контроль спрямований на підтримку міжнародного правопорядку та запобігання порушенням таких зобов'язань; 7) міжнародно-правовий контроль хоча й не є частиною загального міжнародного права, але заснований на погоджувальній природі міжнародного права, а тому він має відображати координацію зусиль світового співтовариства в напрямку врегулювання (вирішення) будь-яких «ядерних» інцидентів та не повинен супроводжуватися (чи бути результатом) порушення основних принципів міжнародного права стосовно держави, яка підлягає перевірці.

2. Ефективність міжнародно-правового інституту контролю над ядерним роззброєнням залежить не тільки від вступу в силу Договору про заборону ядерної зброї 2017 р. з 22.01.2021 р., а від приєднання до нього держав, що володіють ядерною зброєю. За умови перетворення Договору 2017 р. на

універсальну міжнародну угоду за аналогією з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р., принцип нерозповсюдження ядерної зброї в перспективі може трансформуватися у принцип заборони ядерної зброї (в дусі положень ст. 53 Віденських конвенцій про право міжнародних договорів 1969 р. та про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р.).

3. Міжнародно-правовий контроль за нерозповсюдженням та знищенням ядерної зброї під егідою МАГАТЕ ґрунтується на універсальних і регіональних договорах та здійснюється в рамках системи гарантій, що надаються на підставі двосторонніх угод (та доданих до них протоколів) Агентства з державами.

4. На основі 3-х типів білатеральних угод про гарантії, які укладаються між МАГАТЕ та відповідною державою, у практиці Агентства сформувалося три моделі міжнародно-правового контролю у сфері ядерного роззброєння залежно від статусу держав як ядерних чи неядерних та їх участі (неучасті) у Договорі про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р.

5. МАГАТЕ слід інтенсифікувати процес укладення договорів про гарантії, а також додаткових протоколів, що спрямовані на підвищення дієвості системи гарантій Агентства у сфері нерозповсюдження ядерної зброї.

6. Процедура міжнародно-правового контролю МАГАТЕ у сфері ядерного роззброєння не має системних недоліків, але все ж може бути вдосконалена за рахунок зміни тактики проведення перевірок шляхом підвищення їх інтенсивності і транспарентності з одночасним зниженням частоти інспектування.

7. Договір про заборону ядерної зброї 2017 р. є нереалістичним через мізерну перспективу приєднання до нього на даному етапі ядерних держав, які в силу прагматизму не бачать адекватної альтернативи ядерній зброї як ефективному інструменту у забезпеченні внутрішньої безпеки та досягненні власних цілей зовнішньої політики.

8. Договір 2017 р. створює паралельний міжнародно-правовий механізм контролю, що частково накладається на контрольний механізм Договору

1968 р. Тому з появою Договору 2017 р. виникає ризик фрагментації міжнародного права у сфері ядерного роззброєння і, як наслідок, – ускладнення виконання зобов'язань з нерозповсюдження згідно положень Договору 1968 р.

9. Локальний міжнародно-правовий механізм контролю над ядерним роззброєнням ґрунтується на системі білатеральних договорів, найбільшу геополітичну вагу серед яких займають угоди між основними ядерними державами: США та РФ.

10. До недавнього часу російсько-американські договори про ліквідацію ракет середньої і малої дальності 1987 р. та про заходи з подальшого скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь 2010 р. визначали образ сучасного механізму взаємного контролю у сфері ядерного роззброєння. Після виходу держав із ДРСМД та в силу примарних перспектив досягнення домовленості про пролонгацію (чи заміну) СНО-III можна констатувати напіврозпад всієї архітектури контролю над ядерних роззброєнням, що вірогідно може дати імпульс новому витку у гонці озброєнь, але вже в умовах багатопольярного світу.

11. На випадок недосягнення консенсусу щодо «перезавантаження» СНО-III в межах строку його дії альтернатива із проведенням переговорів про наступний договір не зникає. Конче необхідно створити ґрунт для обговорення предметної сфери майбутньої (потенційної) угоди. У держав залишається варіант щонайменше в індивідуальному порядку вживати заходів зі зниження ризику якщо не застосування ядерної зброї, то принаймні ескалації конфлікту. Поряд з цим варто узгодити заходи із транспарентності і розмежування систем ПРО на глобальну (для захисту від міжконтинентальних балістичних ракет) і регіональні (з метою захисту від балістичних і крилатих ракет середньої і малої дальності).

12. Перспектива знищення світових запасів хімічної зброї актуалізує дотримання державами договірних зобов'язань у сфері контролю за виробництвом хімічної продукції. При цьому з розвитком технологій та дослідницьких методів у хімічній промисловості зростає ризик створення

нового покоління хімічної зброї, існування якої формально перебуватиме в межах нормативного поля КЗХЗ. Тому державам-учасницям Конвенції 1993 р. варто ефективно використовувати процедуру розширення переліку токсичних хімікатів, представлених в якості Списків у спеціальному Додатку до цієї Конвенції.

13. Каталізатором поширення хімічної зброї є популярні за кордоном дослідження довкола створення т. зв. зброї нелетальної дії на хімічній основі як засобу боротьби із заворушеннями, яка формально не підпадає під заборону згідно КЗХЗ. Найбільш виваженим кроком протидії такій практиці є прийняття окремого Факультативного протоколу до Конвенції 1993 р. щодо обмеження застосування хімічних засобів нелетальної дії.

14. Відсутність механізму міжнародно-правового контролю за знищенням і нерозповсюдженням біологічної зброї руйнує вибудовану у КЗБЗ систему зобов'язань держав-учасниць. Тому ключовим фактором вдосконалення режиму «біологічного» роззброєння є підписання вже розробленого державами-учасницями Конвенції 1972 р. додаткового Протоколу щодо проведення перевірок дотримання ними конвенційних норм.

15. Недоліком КЗБЗ є невизначеність у ній повною мірою статусу ентомологічної зброї як різновиду біологічної зброї. Поза рамками конвенційного регулювання залишається застосування у ворожих цілях та у збройних конфліктах комах, в яких відсутні мікробіологічні та інші бактеріологічні (біологічні) агенти, але які можуть використовуватися для знищення сільськогосподарських чи інших насаджень або в рамках здійснення військових, антитерористичних чи інших силових операцій. Це спонукає до встановлення заборони даної практики на підставі окремого Факультативного протоколу до Конвенції 1972 р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Adil S. Universalizing Nuclear Nonproliferation Norms. A regional Framework for the South Asian Nuclear Weapon States. London: Palgrave Macmillan, 2019. Xii, 158 p.

2. Agreement between the Republic of Argentina and the Federative Republic of Brazil for the Exclusively Peaceful Use of Nuclear Energy, signed by the Ministers for Foreign Affairs of Argentina and Brazil at Guadalajara, Mexico, on 18 July 1991. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/infcirc395.pdf> (date of request: 20.01.2020).

3. Asylum (Colombia vs Peru), Judgment of International Court of Justice, November 20, 1950. URL: <https://www.icj-cij.org/files/case-related/7/007-19501120-JUD-01-00-EN.pdf> (date of request: 20.01.2020).

4. Barnaby F. How Nuclear Weapons Spread. Nuclear-Weapon Proliferation in the 1990s. London: Routledge, 1993. Xii, 127 p.

5. Bothe M. Convention on the Prohibition of the Development, Production, Stockpiling and Use of Chemical Weapons and on their Destruction: UN Audiovisual Library of International Law. URL: http://legal.un.org/avl/pdf/ha/cpdpsucw/cpdpsucw_e.pdf (date of request: 16.01.2019).

6. Chemical and Biological Defense Program. Defense Wide Justification Book Volume 4. (Research, Development, Test & Evaluation. Department of Defense. Fiscal Year 2018 Budget Estimates). URL: https://comptroller.defense.gov/Portals/45/Documents/defbudget/FY2018/budget_justification/pdfs/03_RDT_and_E/CBDP_0400D_FY18_PB_FINAL.pdf (date of request: 20.01.2019).

7. Conclusion of IAEA Additional Protocols (status list). URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/20/01/sg-ap-status.pdf> (date of request: 20.01.2020).

8. Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on their Destruction, opened for Signature at London, Moscow and Washington on 10 April 1972. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/xsp/.ibmmodres/domino/OpenAttachment/applic/ihl/ihl.nsf/BACF97285A9CB2A2C12563CD002D6C88/FULLTEXT/IHL-68-EN.pdf>

(date of request: 09.01.2019).

9. Convention on the prohibition of the development, production, stockpiling and use of chemical weapons and on their destruction, signed at Paris on January 13, 1993. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/xsp/.ibmmodres/domino/OpenAttachment/applic/ihl/ihl.nsf/9D3CCA7B40638EF5C12563F6005F63C5/FULLTEXT/IHL-87-EN.pdf>

(date of request: 09.01.2019).

10. Croddy E., Wirtz J. Weapons of Mass Destruction: An Encyclopedia of Worldwide Policy, Technology, and History: II volumes. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2005. Volume I: Chemical and Biological Weapons. xxxv, 449 p.

11. Destruction of declared Syrian chemical weapons completed: OPCW news (4 January 2016). URL: <https://www.opcw.org/media-centre/news/2016/01/destruction-declared-syrian-chemical-weapons-completed> (date of request: 18.01.2019).

12. Destruction of Syrian Chemical Weapons: the OPCW Executive Council Decision (27 September 2013). URL: https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/EC/M-33/ecm33dec01_e_.pdf (date of request: 18.01.2019).

13. Eighth Review Conference of the States Parties to the Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on Their Destruction (Geneva, 7-25 November 2016). URL:

[https://www.unog.ch/80256EDD006B8954/\(httpAssets\)/3604FF0C6D1C7C80C1258](https://www.unog.ch/80256EDD006B8954/(httpAssets)/3604FF0C6D1C7C80C1258)

2100046035D/\$file/BWCCONF.VIII4%20Final%20Document%20of%20the%20RC.pdf (date of request: 27.01.2019).

14. Encyclopedia of Insects / Editors: Resh V. H., Carde R. T. San Diego: Academic Press, 2003. xxviii, 1266 p.

15. Endicott S., Hagermann E. The United States and Biological Warfare: Secrets from the Early Cold War and Korea. Bloomington: Indiana University Press, 1998. xxi, 274 p.

16. Fifth report of the Organization for the Prohibition of Chemical Weapons-United Nations Joint Investigative Mechanism (13 February 2017). URL: <http://undocs.org/S/2017/131> (date of request: 18.01.2019).

17. Final Document of the Second Review Conference of the States Parties to the Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on Their Destruction (Geneva, 8-26 September 1986). URL: https://www.unog.ch/bwcdocuments/1986-09-2RC/BWC_CONF.II_13.pdf (date of request: 27.01.2019).

18. First report of the Organization for the Prohibition of Chemical Weapons-United Nations Joint Investigative Mechanism (12 February 2016). URL: <http://undocs.org/en/S/2016/142> (date of request: 18.01.2019).

19. Fourth report of the Organization for the Prohibition of Chemical Weapons-United Nations Joint Investigative Mechanism (21 October 2016). URL: <http://undocs.org/en/S/2016/888> (date of request: 18.01.2019).

20. Ganesan K., Raza S. K., Vijayaraghavan R. Chemical warfare agents. *Journal of Pharmacy and Bioallied Sciences*. 2010. Volume 2. Issue 3. P. 166-178. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3148621/> (date of request: 20.01.2019).

21. IAEA Annual Report for 2018. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/publications/reports/2018/gc63-5.pdf> (date of request: 20.01.2020).

22. IAEA Safeguards Serving Non-Proliferation / IAEA Department of Safeguards. Vienna: IAEA, 2018. URL:

<https://www.iaea.org/sites/default/files/18/09/sg-serving-nuclear-non-proliferation.pdf> (date of request: 20.01.2020).

23. IAEA Safety Standards for Protection People and the Environment: Functions and Processes of the Regulatory Body for Safety (General Safety Guide No. GSG-13) / International Atomic Energy Agency. URL: http://www-pub.iaea.org/MTCD/Publications/PDF/P1804_web.pdf (date of request: 20.01.2020).

24. Interim Report on the Progress of the Fact-Finding Mission Regarding an Incident of Alleged Use of Toxic Chemicals as a Weapon in Douma, Syrian Arab Republic, on 7 April 2018: Note by the Technical Secretariat. URL: https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/S_series/2018/en/s-1645-2018_e_.pdf (date of request: 18.01.2019).

25. Japan: Report on the current status of the ACW project in China in accordance with the Executive Council decision (EC-67/DEC.6, dated 15 February 2012). URL: https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/EC/85/en/ec85nat05_e_.pdf (date of request: 17.01.2019).

26. Kartchner K. «Disarmament» in *Weapons of Mass Destruction: An Encyclopedia of Worldwide Policy, Technology, and History: 2 volumes*. Volume II: Nuclear Weapons / Edited by Eric A. Croddy, James J. Wirtz, and Jeffrey A. Larsen (managing editor). Santa Barbara: ABC-CLIO, Inc., 2005. Xxxvi, 601 p.

27. Kirby R. Using the Flea as a Weapon. *Army Chemical Review*. July-December 2005. P. 30-35.

28. Kissling K. *Civil Society and Nuclear Non-Proliferation*. Hampshire: Ashgate Publishing Limited, 2008. Xvi, 207 p.

29. Lodgaard S. *Nuclear Disarmament and Non-Proliferation*. London; New York: Routledge, 2010. X, 263 p.

30. Model Protocol Additional to the Agreement(s) between State(s) and the International Atomic Energy Agency for the Application of Safeguards (INFCIRC/540) / International Atomic Energy Agency. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/infcirc540c.pdf> (date of request: 20.01.2020).

31. Noller C. R., Zumdahl S. S., Norman R. O. C., Usselman M. C. Chemical compound. Encyclopedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/science/chemical-compound> (date of request: 20.01.2019).

32. OPCW to Undertake Fact-Finding Mission in Syria on Alleged Chlorine Gas Attacks: OPCW news. URL: <https://www.opcw.org/media-centre/news/2014/04/opcw-undertake-fact-finding-mission-syria-alleged-chlorine-gas-attacks> (date of request: 18.01.2019).

33. Opening statement by the Director-General to the Conference of the States Parties at Its Twenty-Second Session (27 November 2017). URL: https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/CSP/C-22/en/c22dg20_e_.pdf (date of request: 17.01.2019).

34. Overall progress with respect to the destruction of the remaining chemical weapons stockpiles: Report by the Director-General (2 July 2018). URL: https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/EC/88/en/ec88dg20_e_.pdf (date of request: 17.01.2019).

35. Pitschmann V. Overall View of Chemical and Biochemical Weapons. *Toxins*. 2014. Volume 6. Issue 6. P. 1761-1784. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4073128/pdf/toxins-06-01761.pdf> (date of request: 20.01.2019).

36. Progress in the elimination of the Syrian chemical weapons programme: note by the Director-General (24 November 2014). URL: https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/S_series/2015/en/ec78dg03_e_.pdf (date of request: 18.01.2019).

37. Progress in the elimination of the Syrian chemical weapons programme: note by the Director-General (22 December 2015). URL: https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/EC/81/en/ec81dg03_e_.pdf (date of request: 18.01.2019).

38. Progress in the elimination of the Syrian chemical weapons programme: note by the Director-General (25 January 2016). URL:

https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/EC/81/en/ec81dg05_e_.pdf (date of request: 18.01.2019).

39. Progress in the elimination of the Syrian chemical weapons programme: note by the Director-General (24 February 2016). URL: https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/EC/81/en/ec81dg11_e_.pdf (date of request: 18.01.2019).

40. Progress in the elimination of the Syrian chemical weapons programme: note by the Director-General (21 December 2018). URL: <https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/2019/01/ec90dg4%28e%29.pdf> (date of request: 18.01.2019).

41. Protocol for the Prohibition of the Use of Asphyxiating, Poisonous or Other Gases, and of Bacteriological Methods of Warfare, signed at Geneva on June 17, 1925. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/xsp/.ibmmodres/domino/OpenAttachment/applic/ihl/ihl.nsf/921B4414B13E58B8C12563CD002D693B/FULLTEXT/IHL-36-EN.pdf> (date of request: 14.01.2019).

42. Protocol to the Convention on the Prohibition of the Development, production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on Their Destruction (30 May 2001). URL: https://www.unog.ch/bwcdocuments/2001-04-AHG23/BWC_AHG_CRP.08.pdf (date of request: 27.01.2019).

43. Recommendation for a Change to Schedule 1 of the Annex on Chemicals to the Chemical Weapons Convention: The OPCW Executive Council decision (14 January 2019). URL: <https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/2019/01/ecm62dec01%2B%28e%29.pdf> (date of request: 20.01.2019).

44. Report of the OPCW on the implementation of the Convention on the prohibition of the development, production, stockpiling and use of chemical weapons and on their destruction in 2017 (19 November 2018). URL:

<https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/2018/11/c2304%28e%29.pdf>
(date of request: 17.01.2019).

45. Rothschild J. H. Chemical and biological warfare. The Encyclopedia Americana – International Edition: 30 volumes. Danbury, Connecticut: Grolier Incorporated, 1996. Vol. 6 (Cathedrals to Civil War). P. 366-368.

46. Russian Federation: Statement by the delegation of the Russian Federation at the Nineteenth Session of the Conference of the States Parties (1 December 2014). URL: https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/CSP/C-19/en/c19nat14_e_.pdf (date of request: 17.01.2019).

47. Safeguards Implementation Guide for States with Small Quantities Protocols / International Atomic Energy Agency. Vienna, 2013. URL: http://www-pub.iaea.org/MTCD/Publications/PDF/svs22_web.pdf (date of request: 20.01.2020).

48. Second report of the Organization for the Prohibition of Chemical Weapons-United Nations Joint Investigative Mechanism (10 June 2016). URL: <http://undocs.org/en/S/2016/530> (date of request: 18.01.2019).

49. Seventh report of the Organization for the Prohibition of Chemical Weapons-United Nations Joint Investigative Mechanism (26 October 2017). URL: <http://undocs.org/en/S/2017/904> (date of request: 18.01.2019).

50. Sheehan M. Arms control: Theory and Practice. Oxford; New York: Basil Blackwell, 1988. Xx, 168 p.

51. SIPRI Yearbook Armaments, Disarmament and International Security (Summary). 2019. URL: https://www.sipri.org/sites/default/files/2019-08/yb19_summary_eng_1.pdf (date of request: 20.01.2020).

52. Sixth report of the Organization for the Prohibition of Chemical Weapons-United Nations Joint Investigative Mechanism (23 June 2017). URL: <http://undocs.org/S/2017/552> (date of request: 18.01.2019).

53. Smith E. “Commentary on Arms Control Agreements and Dynamic Obligations” in *Law and Force in the New International Order* / Edited by Lori F. Damrosch and David J. Scheffer. Boulder: Westview Press, 1991. Xviii, 326 p.

54. Song S., Xu H., Fan C. Potential diagnostic applications of biosensors: Current and future directions. *Int. J. Nanomed.* 2006; 1(4). P. 433–440.

55. Status of IAEA Small Quantities Protocols. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/20/01/sg-sqp-status.pdf> (date of request: 20.01.2020).

56. Summary records of the ILO's 16th session (11 May – 24 July 1964). *Yearbook of the International Law Commission.* 1964. Volume I. New York: UN, 1965. Xiv, 346 p.

57. Sur S. A Legal Approach to Verification in Disarmament or Arms Limitation. Research paper (UN Institute for Disarmament Research, UNIDIR/88/14). New York: UN, 1988. Vi, 72 p.

58. The Agency's Safeguards System (INFCIRC/66/Rev.2) / International Atomic Energy Agency. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/publications/documents/infcircs/1965/infcirc66r2.pdf> (date of request: 20.01.2020).

59. The Handbook of Global Security Policy / Ed. by Mary Kaldor and Iavor Rangelov. Oxford: John Wiley & Sons Ltd, 2014. Xvi, 541 p.

60. The OPCW Declaration Assessment Team: an overview. URL: <https://www.opcw.org/declaration-assessment-team> (date of request: 18.01.2019).

61. The Structure and Content of Agreements Between the Agency and States Required in Connection with the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (INFCIRC/153) / International Atomic Energy Agency. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/publications/documents/infcircs/1972/infcirc153.pdf> (date of request: 20.01.2020).

62. The use of drugs as weapons. British Medical Association Board of Science. May 2007. URL: http://bmaopac.hosted.exlibrisgroup.com/exlibris/aleph/a23_1/apache_media/4X3AARHLYDEYT6TMU9X91F5AUJYBI1.pdf (date of request: 20.01.2019).

63. Third report of the Organization for the Prohibition of Chemical Weapons-United Nations Joint Investigative Mechanism (24 August 2016). URL: <http://undocs.org/en/S/2016/738> (date of request: 18.01.2019).

64. Trapp R. Advances in Science and Technology and the Chemical Weapons Convention. URL: https://www.armscontrol.org/act/2008_03/Trapp (date of request: 17.01.2019).

65. Zaugg A., Ducry J., Curty Chr. Microreactor technology in warfare agent chemistry. *Military Medical Science Letters*. 2013. Volume 82. Issue 2. P. 63-68. URL: <https://www.mmsl.cz/pdfs/mms/2013/02/03.pdf> (date of request: 17.01.2019).

66. Алексидзе Л.А. Некоторые вопросы теории международного права. Императивные нормы *jus cogens*. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1982. 408 с.

67. Антипов В. Б., Ковтун В. А., Новичков С. В. Распространение оружия массового поражения – угроза безопасности государства. Химическое оружие. Министерство обороны РФ. URL: <https://vm.ric.mil.ru/Stati/item/117157/>

68. Антипов А. Б., Антипов В. Б., Ковтун В. А. Распространение оружия массового поражения – угроза безопасности государства. Биологическое оружие. *Военная мысль*. 2018. № 9. С. 5-11.

69. Антипов В. Б., Ковтун В. А., Новичков С. В. Распространение оружия массового поражения – угроза безопасности государства. Химическое оружие. *Военная мысль*. 2018. № 8. С. 5-14. URL: <http://vm.milportal.ru/rasprostranenie-oruzhiya-massovogo-porazheniya-ugroza-bezopasnosti-gosudarstva-himicheskoe-oruzhie/> (дата обращения: 20.01.2019).

70. Антипов В. Б., Новичков С. В. К вопросу о разработке и применении нелетальных средств поражения на химической основе. *Военная мысль*. 2009. № 9. С. 54-61. URL: <http://militaryarticle.ru/voennaya-mysl/2009-vm/10235-k-voprosu-o-razrabotke-i-primenenii-neletalnyh> (дата обращения: 20.01.2019).

71. Арбатов А.Г. Противоракетно-космические вооружения и Договор по ПРО. *Разоружение и безопасность: Ежегодник ИМЭМО. 1988-1989*. Москва: Агентство печати «Новости», 1989. С. 92-114.

72. Биологическое оружие и глобальная система биологической безопасности : практическое руководство / Б.Г. Андрюков, Н.Н. Беседнова, А.В. Калинин [и др.] ; НИИ эпидемиологии и микробиологии им. Г.Н. Сомова; НИИ вакцин и сывороток им. И.Н. Мечникова; Гос. НИИИ военной медицины МО РФ. – Владивосток : [б. и.], 2017. – 448 с.

73. Валеев Р.М. Контроль в современном международном праве. Казань: Центр инновационных технологий, 2003. 321 с.

74. Владимиров В. А., Черных Г. С. Состояние и основные направления развития оружия нелетального действия, средств и способов защиты от него. *Стратегия гражданской защиты: проблемы и исследования*. 2012. Том 2. № 1. С. 13-22.

75. Галака С.П. ЄС та нерозповсюдження ядерної зброї. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2010. Випуск 94. Частина II. С. 10-13.

76. Галака С.П. ООН та нерозповсюдження ядерної зброї. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. Випуск 96. Частина I. С. 11-17.

77. Денисов В. Н. Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів 1925. *Енциклопедія міжнародного права: у 3-х т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін.; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. Київ: Академперіодика, 2017. Т. 2. С. 351.

78. Доклад Генерального секретаря ООН А/44/561 «Химическое и бактериологическое (биологическое) оружие» от 4 октября 1989 года. URL: <http://undocs.org/ru/A/44/561> (дата обращения: 27.01.2019).

79. Заключительный доклад Специальной конференции государств-участников Конвенции о запрещении разработки, производства и накопления запасов бактериологического (биологического) и токсинного оружия и об их уничтожении (Женева, 19-30 сентября 1994 года). URL: https://www.unog.ch/bwcdocuments/1994-09-SPEC/BWC_SPCONF_01_R.pdf (дата обращения: 27.01.2019).

80. Заключительный документ Конференции участников Конвенции о запрещении разработки, производства и накопления запасов бактериологического (биологического) и токсинного оружия и об их уничтожении по рассмотрению действия Конвенции (Женева, 3-21 марта 1980 года). URL: https://www.unog.ch/bwcdocuments/1980-03-1RC/BWC_CONF.I_10_R.pdf (дата обращения: 27.01.2019).

81. Заключительный документ Третьей Конференции участников Конвенции о запрещении разработки, производства и накопления запасов бактериологического (биологического) и токсинного оружия и об их уничтожении по рассмотрению действия Конвенции (Женева, 9-27 сентября 1991 года). URL: https://www.unog.ch/bwcdocuments/1991-09-3RC/BWC_CONF.III_23_R.pdf (дата обращения: 27.01.2019).

82. Заключительный документ Четвертой Конференции участников Конвенции о запрещении разработки, производства и накопления запасов бактериологического (биологического) и токсинного оружия и об их уничтожении по рассмотрению действия Конвенции (Женева, 25 ноября – 6 декабря 1996 года). URL: https://www.unog.ch/bwcdocuments/1996-11-4RC/BWC_CONF.IV_09_R.pdf (дата обращения: 27.01.2019).

83. Заключительный документ Пятой Конференции государств-участников Конвенции о запрещении разработки, производства и накопления запасов бактериологического (биологического) и токсинного оружия и об их уничтожении по рассмотрению действия Конвенции (Женева, 19 ноября – 7 декабря 2001 года и 11-22 ноября 2002 года). URL: https://www.unog.ch/bwcdocuments/2001-11-5RC/BWC_CONF.V_17_R.pdf (дата обращения: 27.01.2019).

84. Заключительный документ Шестой Конференции государств-участников Конвенции о запрещении разработки, производства и накопления запасов бактериологического (биологического) и токсинного оружия и об их уничтожении по рассмотрению действия Конвенции (Женева, 20 ноября – 8 декабря 2006 года). URL: <https://documents-dds->

ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G07/600/32/PDF/G0760032.pdf?OpenElement (дата обращения: 27.01.2019).

85. Заключительный документ Седьмой Конференции государств-участников Конвенции о запрещении разработки, производства и накопления запасов бактериологического (биологического) и токсинного оружия и об их уничтожении по рассмотрению действия Конвенции (Женева, 5-22 декабря 2011 года). URL: [https://www.unog.ch/80256EDD006B8954/\(httpAssets\)/084B2E6C99B5DB76C1257D96003318DB/\\$file/BWC_CONF.VII_07+\(R\).pdf](https://www.unog.ch/80256EDD006B8954/(httpAssets)/084B2E6C99B5DB76C1257D96003318DB/$file/BWC_CONF.VII_07+(R).pdf) (дата обращения: 27.01.2019).

86. Инфекционные болезни: Национальное руководство / Под ред. Н.Д. Ющука и Ю.Я. Венгерова. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2015. – 1056 с.

87. Кайл Н.Ш. Американо-російське співробітництво в контролі над ядерною зброєю. *Щорічник СІПРІ «Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека»*. 2012. С. 323-330.

88. Кайл Н. Ш. Контроль над ядерною зброєю і нерозповсюдження. *Щорічник СІПРІ «Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека»*. 2011. С. 339-363.

89. Кайл Н. Ш. Контроль над ядерною зброєю Росії і США. *Щорічник СІПРІ «Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека»*. 2017. С. 386-391.

90. Крістенсен Х. М. Світові ядерні сили: загальний огляд. *Щорічник СІПРІ «Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека»*. 2019. С. 273-274.

91. Калинина Н. Конвенция о запрещении химического оружия: проблемы и перспективы. Научные записки ПИР-Центра, 3(24), 2003. Москва: Изд-во «Права человека». 136 с.

92. Кашкин С. Ю. Биологическое оружие. Большая энциклопедия: в 62 т. Москва: ТЕРРА, 2006. Т. 6. С. 184-185.

93. Комаров П.В. Международный контроль в области нераспространения ядерного оружия: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург, 2004. 196 с.

94. Кукушкина А. В. Химическое и бактериологическое разоружение и международно-правовое регулирование экологической безопасности. Московский журнал международного права. 2015. № 4. С. 80-89.

95. Лоддинг И., Рибейро Б. Нераспространение ядерного оружия и физическая ядерная безопасность. Вена: МАГАТЭ, 2006. URL: https://www.iaea.org/sites/default/files/safeguards0806_rus.pdf (date of request: 20.01.2020).

96. Мануїлова К. В. Міжнародно-правовий режим нерозповсюдження ядерної зброї в сучасному міжнародному праві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. № 35. Том 2. С. 106-109.

97. Мельник С. О. Біологічної (бактеріологічної) зброї заборона. *Енциклопедія міжнародного права: у 3-х т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін.; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. Київ: Академперіодика, 2014. Т. 1. С. 258-261.

98. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 2603 (XXIV) «Вопрос о химическом и бактериологическом (биологическом) оружии» от 16 декабря 1969 года. URL: [https://undocs.org/ru/A/RES/2603\(XXIV\)](https://undocs.org/ru/A/RES/2603(XXIV)) (дата обращения 21.01.2019).

99. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 42/37 (XLII) «Химическое и бактериологическое (биологическое) оружие» от 30 ноября 1987 года. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/42/37> (дата обращения 09.01.2019).

100. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 44/115 (XLIV) «Химическое и бактериологическое (биологическое) оружие» от 15 декабря 1989 года. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/44/115> (дата обращения 09.01.2019).

101. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 45/57 (XLV) «Химическое и бактериологическое (биологическое) оружие» от 4 декабря 1990 года. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/45/57> (дата обращения: 27.01.2019).

102. Резолюция Совета Безопасности ООН 1540 (2004) «Нераспространение оружия массового уничтожения» от 28 апреля 2004 года. URL: [https://undocs.org/ru/S/RES/1540\(2004\)](https://undocs.org/ru/S/RES/1540(2004)) (дата обращения: 27.01.2019).

103. Резолюция Совета Безопасности ООН 2118 (2013) «Положение на Ближнем Востоке» от 27 сентября 2013 года. URL: [https://undocs.org/ru/S/RES/2118\(2013\)](https://undocs.org/ru/S/RES/2118(2013)) (дата обращения: 18.01.2019).

104. Резолюция Совета Безопасности ООН 2235 (2015) «Ближний Восток (Сирия)» от 7 августа 2015 года. URL: [https://undocs.org/ru/S/RES/2235\(2015\)](https://undocs.org/ru/S/RES/2235(2015)) (дата обращения: 18.01.2019).

105. Резолюция Совета Безопасности ООН 2319 (2016) «Положение на Ближнем Востоке» от 17 ноября 2016 года. URL: [https://undocs.org/ru/S/RES/2319\(2016\)](https://undocs.org/ru/S/RES/2319(2016)) (дата обращения: 18.01.2019).

106. Самойленко Є. А., Голованова В. І. Поняття та види зброї масового знищення у міжнародному праві. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 70. С. 175-183.

107. Сидорова Е. А. Международно-правовой режим нераспространения ядерного оружия и правовые проблемы его укрепления: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Российский университет дружбы народов». Москва, 2010. 209 с.

108. Смолянчук В. Ф. Зброя масового знищення. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Видавництво «Юридична енциклопедія імені М. П. Бажана», 1999. Т. 2. С. 561-563.

109. Супотницкий М. В. Бактериологическая война в Корее. *Офицеры*. 2013. № 1. С. 58-63. URL: <http://supotnitskiy.ru/stat/stat98.htm> (дата обращения 26.01.2019).

110. Супотницкий М. В. Бактериологические диверсии Первой мировой. *Офицеры*. 2012. № 1. С. 58-63. URL: <http://supotnitskiy.ru/stat/stat92.htm> (дата обращения 26.01.2019).

111. Супотницкий М. В. Крах «отряда 731». *Офицеры*. 2012. № 3. С. 62-67. URL: <http://supotnitskiy.ru/stat/stat94.htm> (дата обращения 27.01.2019).

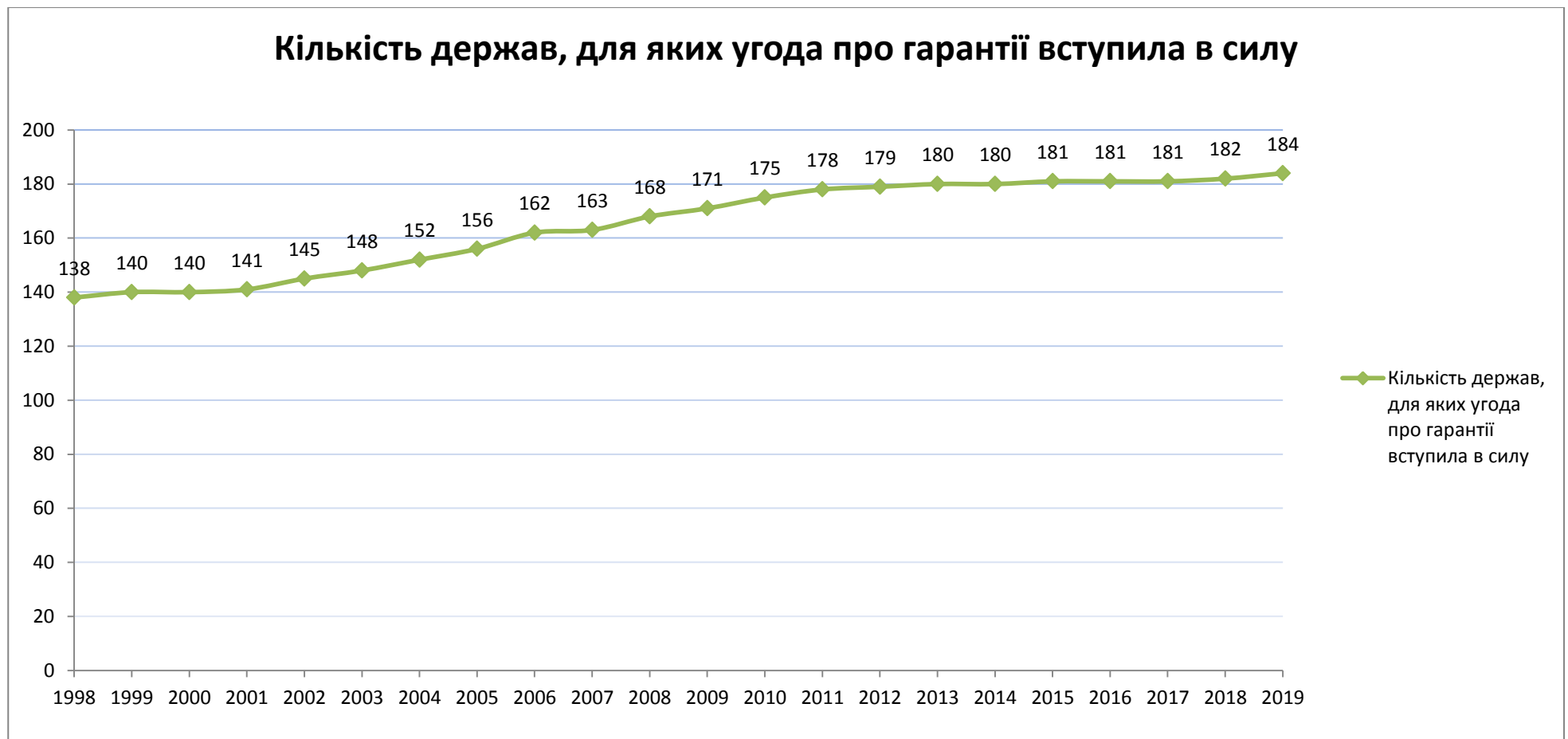
112. Супотницкий М. В. Между мировыми войнами. Ученые и военные блуждали в «бактериальном тумане» и витали в «микробных облаках». *Офицеры*. 2012. № 2. С. 62-67. URL: <http://supotnitskiy.ru/stat/stat93.htm> (дата обращения 26.01.2019).

113. Ядерное нераспространение: в 2 томах. Том 1 / Под общей ред. В.А. Орлова. Москва: ПИР-Центр, 2002. 528 с.

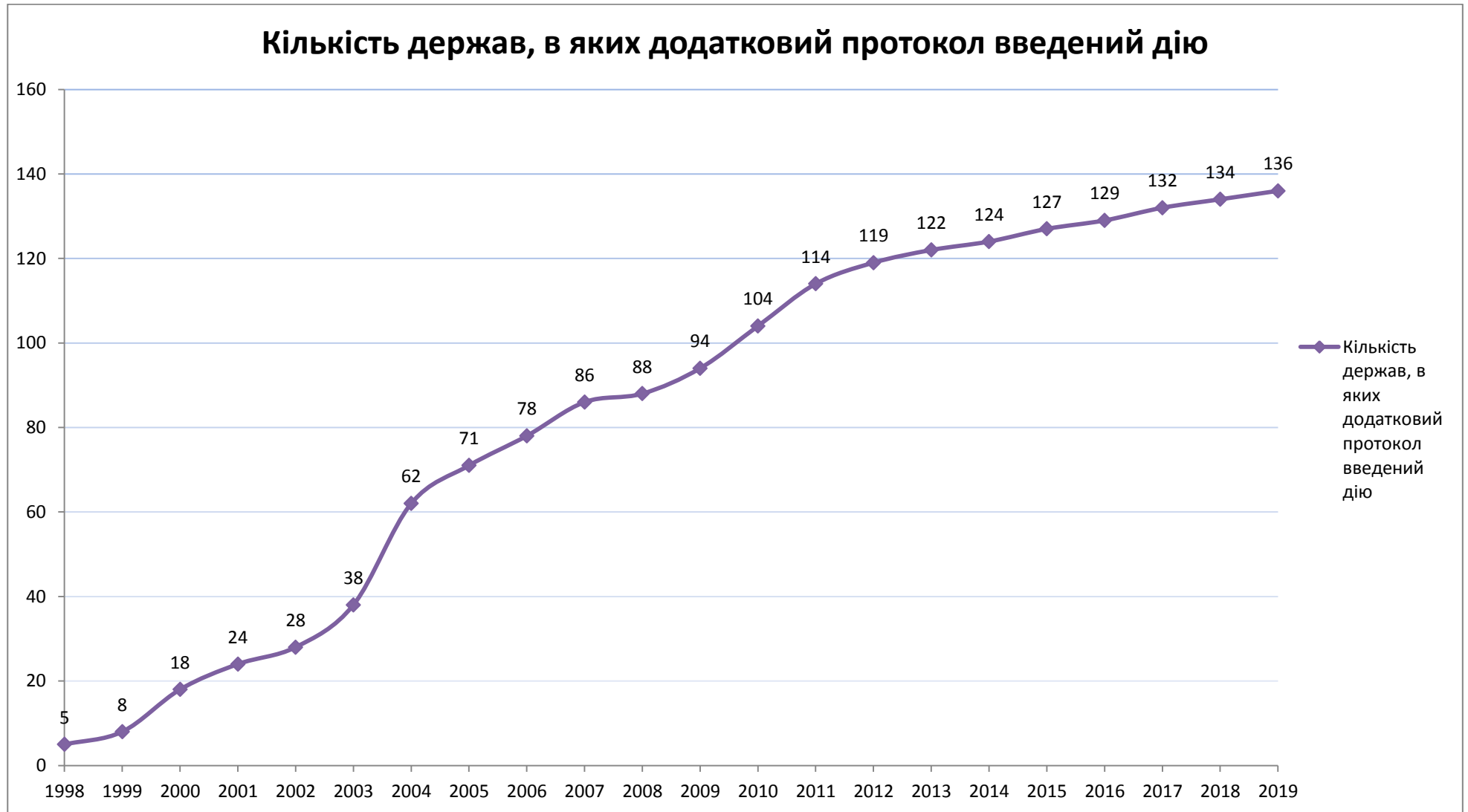
ДОДАТКИ
ДОДАТОК А

Діаграма: Динаміка укладення державами угод з МАГАТЕ про гарантії протягом 1999-2019 рр.

ДОДАТОК Б

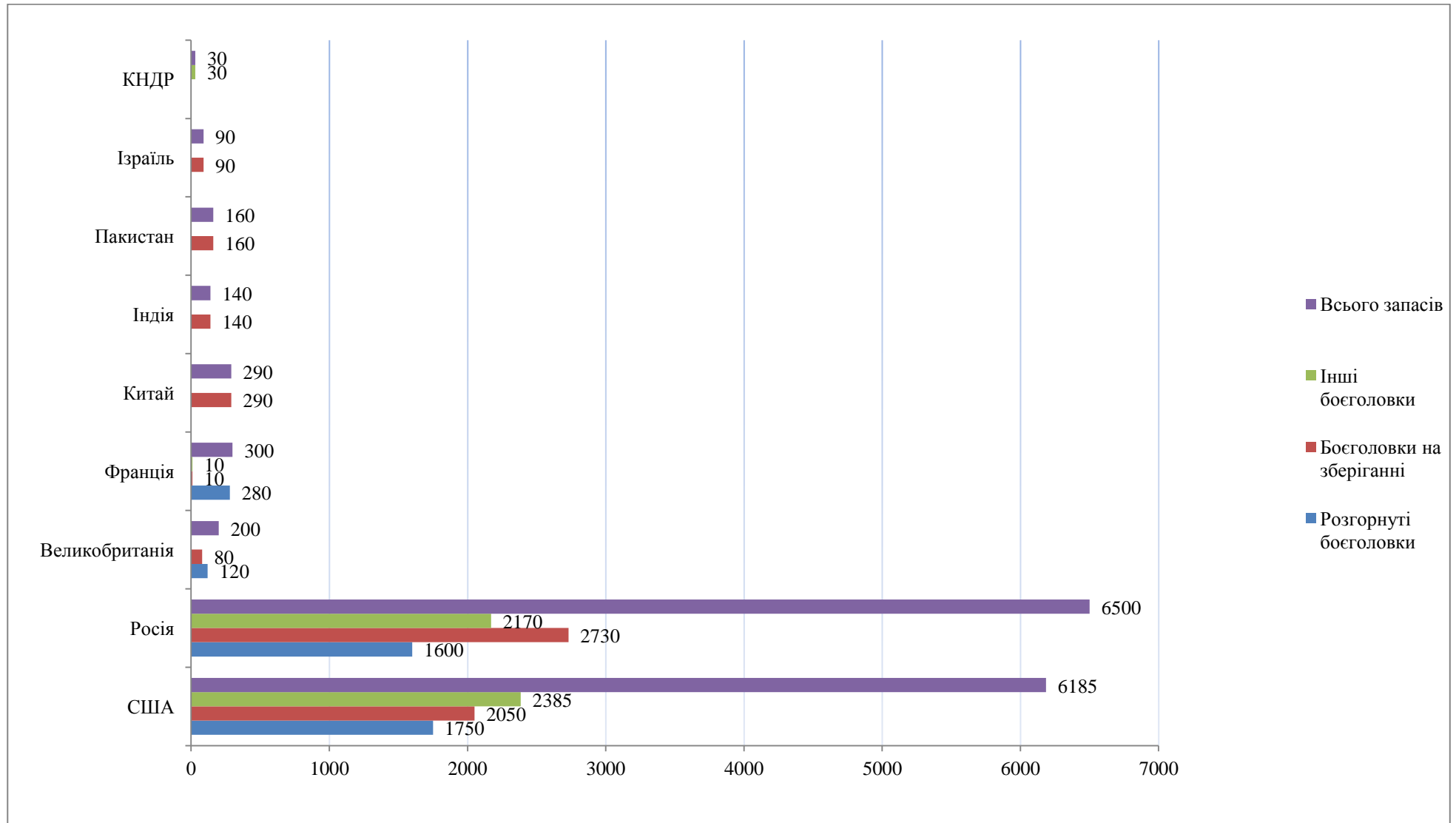
Діаграма: Динаміка укладення державами з МАГАТЕ додаткових протоколів протягом 1999-2019 рр.

ДОДАТОК В

Діаграма 1. Світові ядерні сили (січень 2019 р.)

ДОДАТОК Г

Проект Факультативного протоколу про обмеження застосування хімічних засобів нелетальної дії (до Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993 р.)

Держави-учасниці цього Протоколу

сповнені рішучості діяти в цілях досягнення ефективного прогресу на шляху загального і повного роззброєння, що включає заборону і ліквідацію всіх видів зброї масового знищення,

підтверджуючи свою вірність принципам і цілям згаданого Протоколу і закликаючи всі держави до їх суворого дотримання,

прагнучи сприяти здійсненню цілей і принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй,

будучи переконані у важливості і невідкладності виключення з арсеналів держав шляхом ефективних заходів хімічних засобів нелетальної дії

домовилися про таке:

Стаття 1

Хімічні засоби нелетальної дії – це будь-які небезпечні хімічні сполуки, які не викликають смерті людини, але завдають шкоди її здоров'ю.

Стаття 2

Держави відмовляються від застосування першими хімічних засобів нелетальної дії, зокрема для боротьби з масовими заворушеннями, за винятком наступних випадків:

- для порятунку життя військовослужбовців в районах, що знаходяться під безпосереднім військовим контролем;

- у разі використання противником цивільного населення для прикриття своєї атаки;
- для зниження числа вбитих і поранених серед цивільного населення;
- для захисту конвою від нападу озброєних формувань;
- для звільнення заручників;
- для запобігання втечі заарештованих.

Стаття 3

1. Цей Протокол відкритий для підписання будь-якою державою, яка підписала чи ратифікувала Конвенцію про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993 р. або приєдналася до неї.

2. Ратифікаційні грамоти здаються на зберігання Генеральному секретарю Організації Об'єднаних Націй.

3. Приєднання здійснюється шляхом здачі на зберігання документа про приєднання Генеральному секретарю Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 4

1. Цей Протокол набирає чинності через три місяці після здачі на зберігання п'ятої ратифікаційної грамоти або п'ятого документа про приєднання.

2. Для кожної держави, яка ратифікує цей Протокол або приєднається до нього після здачі на зберігання п'ятої ратифікаційної грамоти або п'ятого документа про приєднання, цей Протокол набирає чинності через три місяці після дати здачі на зберігання власної ратифікаційної грамоти або власного документа про приєднання.

ДОДАТОК Г

Факультативний протокол про заборону застосування у ворожих цілях та збройних конфліктах будь-яких комах (до Конвенції про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення 1972 р.)

Держави-учасниці цього Протоколу

сповнені рішучості діяти в цілях досягнення ефективного прогресу на шляху загального і повного роззброєння, що включає заборону і ліквідацію всіх видів зброї масового знищення,

підтверджуючи свою вірність принципам і цілям Конвенції про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення 1972 р.,

підтверджуючи свою вірність принципам і цілям згаданого Протоколу і закликаючи всі держави до їх суворого дотримання,

прагнучи сприяти здійсненню цілей і принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй,

будучи переконані у важливості і невідкладності виключення з арсеналів держав шляхом ефективних заходів хімічних засобів нелетальної дії

домовилися про таке:

Стаття 1

Держави зобов'язуються не застосовувати у ворожих цілях та збройних конфліктах будь-яких комах, в яких відсутні мікробіологічні та інші бактеріологічні (біологічні) агенти, з метою:

- знищення сільськогосподарських чи інших насаджень;
- знищення сільськогосподарських чи інших тварин;

- в рамках здійснення військових, антитерористичних чи будь-яких інших силових операцій або операцій, що супроводжуються порушенням суверенітету інших держав чи порушенням будь-яких інших принципів міжнародного права.

Стаття 3

1. Цей Протокол відкритий для підписання будь-якою державою, яка підписала чи ратифікувала Конвенцію про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993 р. або приєдналася до неї.

2. Ратифікаційні грамоти здаються на зберігання Генеральному секретарю Організації Об'єднаних Націй.

3. Приєднання здійснюється шляхом здачі на зберігання документа про приєднання Генеральному секретарю Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 4

1. Цей Протокол набирає чинності через три місяці після здачі на зберігання п'ятої ратифікаційної грамоти або п'ятого документа про приєднання.

2. Для кожної держави, яка ратифікує цей Протокол або приєднається до нього після здачі на зберігання п'ятої ратифікаційної грамоти або п'ятого документа про приєднання, цей Протокол набирає чинності через три місяці після дати здачі на зберігання власної ратифікаційної грамоти або власного документа про приєднання.